

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ СУСПІЛЬНИХ НАУК
КАФЕДРА ПОЛІТОЛОГІЇ І ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

МИКОЛА ВЕТЕШ

*АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО
ЕЛІТОПІВВЕРЕННЯ*

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ АСПІРАНТІВ
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Ужгород 2020

УДК 323 (031)
ББК Ф4я20
В 26

Вегеш М. Актуальні проблеми українського елітотворення. Методичні рекомендації для аспірантів Ужгородського національного університету / Видання друге, змінене і доповнене. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. 61 с.

У навчально-методичному посібнику вміщено робочу програму навчальної дисципліни «**Актуальні проблеми українського елітотворення**» для здобувачів ступеня вищої освіти: доктор філософії / Doctor Philosophy (Ph.D) галузі знань **05 Соціальні та поведінкові науки** спеціальності **052 Політологія** освітньої програми Політологія / Political Science.

До навчально-методичного посібника також включені плани семінарських занять, питання для самоперевірки засвоєних знань та самостійної роботи.

Рецензенти:

Асланов Стеллас Антипович, доктор політичних наук, доцент кафедри політології і державного управління ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Буркало Валентин Васильович, кандидат філософських наук, доцент кафедри політології і державного управління ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Відповідальний за випуск:

Петрінко Віктор Степанович, кандидат політичних наук, доцент кафедри політології і державного управління ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Рекомендовано до друку на засіданні
кафедри політології і державного управління ДВНЗ
«Ужгородський національний університет»
(Протокол № 13 від 13 червня 2022 року)

Схвалено науково-методичною комісією факультету суспільних наук
(Протокол № 8 від 7 червня 2022 року)

© Вегеш М.М., 2022

© ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2022

1. ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Найменування Показників	Розподіл годин за навчальним планом	
	Денна форма Навчання	Заочна форма Навчання
Кількість кредитів ЄКТС – 4	Рік підготовки:	
Загальна кількість годин – 120	1-ий	1-ий
Кількість модулів –	Семестр:	
Тижневих годин для денної форми навчання: 1 аудиторних – 48 самостійної роботи здобувача – 72	1-ий	1-ий
	Лекції:	
	28	10
	Практичні (семінарські):	
	20	4
Вид підсумкового контролю: залік	Лабораторні:	
Форма підсумкового контролю: усна	Самостійна робота:	
	72	106

2. МЕТА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Метою вивчення навчальної дисципліни «**Актуальні проблеми українського елітотворення**» є вивчення передумов формування, етапів розвитку української елітології, розуміння сутності різноманітних напрямів, концептуальних теорій і наукових «шкіл». Здобувач ступеня вищої освіти: доктор філософії / Doctor Philosophy (Ph.D) повинен **знати**: програмний матеріал дисципліни; сутність і основні концепції українського елітотворення; роль української політичної еліти на різних етапах українського державотворення; внесок представників політичної еліти у національно-визвольну боротьбу українського народу; шляхи формування національної політичної еліти; професійні якості і політичні орієнтації (перехідної) політичної еліти України; межі впливу української політичної еліти на сучасну політику. Здобувач повинен **вміти**: характеризувати концептуальні основи елітотворчих процесів в Україні; аналізувати, класифікувати та систематизувати вивчений матеріал; розуміти основні тенденції й проблеми елітотворчих процесів на сучасному етапі; логічно і послідовно аналізувати проблеми українського елітотворення; з'ясувати фактори впливу української політичної еліти на суспільство; давати оцінку сучасному процесу вітчизняного елітотворення; розкривати деформації свідомості й поведінки представників політичної еліти; виявляти недоліки практичної реалізації елітотворчих процесів.

Відповідно до освітньої програми, вивчення дисципліни сприяє формуванню для здобувачів ступеня вищої освіти: доктор філософії / Doctor Philosophy (Ph.D) таких компетентностей:

- **ЗК-1.** Знання предметної області та розуміння професійної діяльності.
  - **ЗК-4.** Здатність до пошуку, оброблення та аналізу інформації з різних джерел.
  - **ЗК-6.** Здатність генерувати нові ідеї (креативність).
  - **ЗК-7.** Вміння виявляти, ставити та розв'язувати проблеми.
- 2) фахові компетентності:
- **ФК-1.** Комплексне розуміння природи та значення політики як специфічного виду людської діяльності та особливої сфери пізнання, включаючи розвиток уявлень про політику та її сучасні інтерпретації.
  - **ФК-2.** Поглиблене знання нормативної та позитивної політичної теорії, політичного аналізу, порівняльної та прикладної політології та володіння категорійно-понятійним та аналітично-дослідницьким апаратом сучасної світової політичної науки.
  - **ФК-3.** Комплексне розуміння принципів функціонування та закономірностей розвитку влади та публічної політики, політичних інститутів та процесів, політичної поведінки, політичної культури та ідеології, світової політики та політики окремих країн та регіонів.
  - **ФК-4.** Комплексне застосування широкого спектру політологічних понять, теорій і методів до аналізу владно-політичних відносин політичних акторів, інститутів та ідей відповідно до певного історичного або сучасного контексту.

- **ФК-5.** Комплексне розуміння особливостей реалізації влади у різних політичних системах та застосування широкого спектру політологічних теорій, концептів і методів для аналізу політики на місцевому, національному та міжнародному рівні.

Крім того, вивчення вказаної вибіркової навчальної дисципліни дозволить здобувачу ступеня вищої освіти: доктор філософії / Doctor Philosophy (Ph.D) у подальшому орієнтуватися в проблематиці основних тенденцій розвитку елітотворчих процесів в Україні, використовувати отримані знання при вирішенні професійних завдань; вміти давати оцінку сучасним процесам українського елітотворення; готувати повідомлення, виступи, наукові публікації на вказану проблематику.

3. ОЧІКУВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ НАВЧАННЯ

Відповідно до освітньої програми «Політологія» (третього освітньо-наукового рівня вищої освіти), вивчення навчальної дисципліни «**Актуальні проблеми українського елітотворення**» повинно забезпечити досягнення здобувачами ступеня вищої освіти: доктор філософії / Doctor Philosophy (Ph.D) таких програмних результатів навчання (ПРН):

Програмні результати навчання	Шифр ПРН
Комплексне розуміти природу та значення політики як специфічного виду людської діяльності та особливої сфери пізнання, включаючи розвиток уявлень про політику та її сучасні інтерпретації.	ПРН-4
Знати на поглибленому рівні нормативну та позитивну політичну теорію, політичний аналіз, порівняльну та прикладну політологію та володіти категорійно-понятійним та аналітично-дослідницьким апаратом сучасної світової політичної науки.	ПРН-5
Комплексно розуміти принципи функціонування та закономірності розвитку влади та публічної політики, політичних інститутів та процесів, політичної поведінки, політичної культури та ідеології, світової політики та політики окремих країн та регіонів.	ПРН-6
Комплексно застосовувати широкий спектр політологічних понять, теорій і методів до аналізу владно-політичних відносин політичних акторів, інститутів та ідей відповідно до певного історичного або сучасного контексту.	ПРН-7
Комплексно розуміти особливості реалізації влади у різних політичних системах та використовувати сучасні політологічні теорії, концепти та методи аналізу політики на місцевому, національному та міжнародному рівні.	ПРН-8

4. ЗАСОБИ ДІАГНОСТИКИ ТА КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ

Засоби оцінювання та методи демонстрування результатів навчання

Засобами оцінювання та методами демонстрування результатів навчання з навчальної дисципліни є:

- залік;
- письмове тестування;
- аналітичне есе;
- аналітичний реферат;
- презентація результатів виконаної індивідуальної роботи студента.
-

Форми контролю та критерії оцінювання результатів навчання

Форми поточного контролю: виступ на семінарських заняттях, написання аналітичного есе, письмове тестування з теми.

Форма модульного контролю: письмова контрольна робота.

Форма підсумкового семестрового контролю: усний залік.

Розподіл балів, які отримують здобувачі вищої освіти (модуль 1)

Поточне оцінювання	Години
Тема 1	2
Тема 2	4
Тема 3	4
Тема 4	4
Тема 5	4
Тема 6	4
Тема 7	4
Тема 8	4
Тема 9	4
Тема 10	4
Тема 11	4
Тема 12	4
Тема 13	2
Тема 14	2
Самостійна робота	50
Разом	100

Оцінювання окремих видів навчальної роботи з дисципліни

Вид діяльності здобувача вищої освіти	Кількість	Максимальна кількість балів (сумарна)
Практичні (семінарські) заняття	10	20
Письмове тестування при тематичному оцінюванні	1	10
Есе	1	10
Реферат	1	10
Самостійна робота	1	50
Разом		100

Критерії оцінювання самостійної роботи

Мінімальний поріг для допуску до самостійної роботи становить 10 балів. Самостійна робота складається з трьох запитань описово-аналітичного характеру.

Перше запитання покликане оцінити знання з тематичної проблематики навчального курсу, яка надавалася на лекціях і обговорювалася на семінарських заняттях. Залежно від обсягу, послідовності викладу і орієнтуванні у тематичному матеріалі, перше запитання самостійної роботи максимально може бути оцінене у 10 балів.

Друге запитання має на меті оцінити розуміння основних тенденцій розвитку еліто творчих процесів в Україні. Залежно від послідовності викладу і орієнтуванні у тематичному матеріалі, друге запитання самостійної роботи максимально може бути оцінене у 15 балів.

Третє питання самостійної роботи має творчо-аналітичний характер. Залежно від обґрунтованості аргументів і суб'єктивних висновків здобувача з визначеної проблематики, третє запитання самостійної роботи максимально може бути оцінене у 25 балів.

Критерії оцінювання підсумкового семестрового контролю

Відповідно до *«Положення про порядок та методіку проведення семестрових (курсівих) екзаменів і заліків в Ужгородському національному університеті»* (затверджено Наказом Ректора ДВНЗ «УжНУ» № 698/01-17 від 08.05.2015 р.), знання здобувачів оцінюється як з теоретичної, так і з практичної підготовки за такими критеріями:

оцінку «відмінно» (90-100 балів, А) заслуговує здобувач, який:

- всебічно і глибоко володіє навчально-програмовим матеріалом;

- вміє самостійно виконувати завдання, передбачені програмою, використовує набуті знання і вміння у нестандартних ситуаціях;
- засвоїв основну і ознайомлений з додатковою літературою, яка рекомендована програмою;
- засвоїв взаємозв'язок основних понять дисципліни та усвідомлює їх значення для професії, яку він набуває;
- вільно висловлює власні думки, самостійно оцінює різноманітні життєві явища і факти, виявляючи особистісну позицію;
- самостійно визначає окремі цілі власної навчальної діяльності, виявив творчі здібності і використовує їх при вивченні навчально-програмового матеріалу, проявив нахил до наукової роботи.

оцінку « добре » (82-89 балів, В) – заслуговує здобувач, який:

- повністю опанував і вільно (самостійно) володіє навчально-програмовим матеріалом, в тому числі застосовує його на практиці, має системні знання в достатньому обсязі відповідно до навчально-програмового матеріалу, аргументовано використовує їх у різних ситуаціях;
- має здатність до самостійного пошуку інформації, а також до аналізу, постановки і розв'язування проблем професійного спрямування;
- під час відповіді допустив деякі неточності, які самостійно виправив, добирає переконливі аргументи на підтвердження вивченого матеріалу;

оцінку «добре» (74-81 бал, С) заслуговує здобувач, який:

- в цілому навчальну програму засвоїв, але відповідає на екзамені з певною кількістю помилок;
- вміє порівнювати, узагальнювати, систематизувати інформацію під керівництвом викладача, в цілому самостійно застосовувати на практиці, контролювати власну діяльність;
- опанував навчально-програмовий матеріал, успішно виконав завдання, передбачені програмою, засвоїв основну літературу, яка рекомендована програмою;

оцінку «задовільно» (64-73 бали, D) – заслуговує здобувач, який:

- знає основний навчально-програмовий матеріал в обсязі, необхідному для подальшого навчання і використання його у майбутній професії;
- виконує завдання непогано, але зі значною кількістю помилок;
- ознайомлений з основною літературою, яка рекомендована програмою;
- допускає на заняттях чи екзамені помилки при виконанні завдань, але під керівництвом викладача знаходить шляхи їх усунення.

оцінку «задовільно» (60-63 бали, E) – заслуговує здобувач, який:

- володіє основним навчально-програмовим матеріалом в обсязі, необхідному для подальшого навчання і використання його у майбутній професії, а виконання завдань задовольняє мінімальні критерії. Знання мають репродуктивний характер.

оцінка «незадовільно» (35-59 балів, FX) – виставляється здобувачу, який:

виявив суттєві прогалини в знаннях основного програмового матеріалу, допустив принципові помилки у виконанні передбачених програмою завдань.

оцінка «незадовільно» (35 балів, F) – виставляється здобувачу, який:

- володіє навчальним матеріалом тільки на рівні елементарного розпізнавання і відтворення окремих фактів або не володіє зовсім;
- допускає грубі помилки при виконанні завдань, передбачених програмою;
- не може продовжувати навчання і не готовий до професійної діяльності після закінчення університету без повторного вивчення даної дисципліни.

При виставленні оцінки враховуються результати навчальної роботи здобувача протягом семестру.

Таблиця відповідності оцінок за різними шкалами

Оцінка за 100-бальною шкалою	Оцінка ЄКТС	Оцінка за національною шкалою	
		Диференційована	недиференційована
90 – 100	A	Відмінно	Зараховано
82-89	B	Добре	
74-81	C		
64-73	D	Задовільно	
60-63	E		
35-59	FX	Незадовільно з можливістю повторного складання	незараховано з можливістю повторного складання
0-34	F	Незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	незараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

5. ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

5.1. Зміст навчальної дисципліни

Тема 1. Вступ до курсу «Актуальні проблеми українського елітотворення»

Предмет елітології та її структура. Інтерес до якості та ролі еліти. Теоретичний та емпіричний рівні дослідження. Гносеологічні можливості теоретичних помилок у дослідженні еліт. Авторитет влади. Управлінські рішення можновладців. Проблеми вивчення політичної еліти. Елітологія. Елітознавство. Елітарна політична культура. Історичні умови елітизму. Розвиток ідей елітарності. Обґрунтування поділу суспільства на «вищих» і «нищих». Сутність політичного елітизму. Генеза цього поняття. Термінологія політичного елітизму. Поділ в залежності від функцій. Визначення політичної еліти. Підходи і критерії. Елітизм-егалітаризм. Коріння і традиції елітизму.

Базові категорії елітології. Політична еліта. Національна еліта. Критерії виділення. Формування, структура, функції, типи еліт. Похідні поняття елітології. Поняття-синоніми політичної еліти.

Тема 2. Проблема політичної еліти в історії світової політико-соціологічної думки

Передісторія елітології. Етапи формування політичної еліти. Перші спроби аналізу феномена політичної еліти. Старокитайські вчення про політичні еліти Гуань Чжуна, Лао Цзи, Конфуція. Староіндійська філософія Брахма і ведична міфологія Пуруша про еліти. Древньогрецьке бачення проблеми (Платон, Сократ, Арістотель). Перші класичні концепції еліт. Італійська школа. Н. Макіавеллі. Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш.Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо і А. Токвіль про аристократію. Ідея народовладдя Т. Джефферсона. Позиції елітаризму Ф. Ніцше. Формування політичних концепцій елітарності в кінці XIX — XX ст. Теорія В. Парето. «Леви» і «лисиці». Закон «циркуляції еліт». Головні стимули діяльності — «інстинкти». Г. Моска та його типи політичної еліти. Р. Міхельс та його «Залізний закон олігархії». Ж. Сорель. Властивості і параметри політичної еліти. Х. Ортега-і-Гассет. П. Бурд'є («Домінуючий клас»). М. Вебер. З. Фрейд. Фашистські теорії елітарності. М. Бердяєв та його «коефіцієнт еліти». М. Бакунін. Основні риси політичної еліти.

Функціональні теорії еліт (Келлер, Рісман, Штаммер). Ліволіберальні концепції еліт (Ч. Мілс, Р. Мілібанд). Демократичний елітизм (І. Шумпетер, С. Ліпсет, Р. Даль, К. Мангейм). Концепція пасіонарного поштовху Л. Гумільова. Неолітизм (Т. Дай, А. Зіглер). Хронологічні засади розвитку елітології. Фашистський варіант елітаризму. Расизм і елітологія. Ф. Ферраротті, А. Розенберг та ін. Біологічні аргументи. Аристократичний і консервативний варіанти елітизму. Ліберальний, ліворадикальний елітаризм. Марксизм і елітаризм.

Теорії політичного плюралізму та їх критики. Суб'єкт управління. Теоретики плюралізму (Д. Трумен, С. Ліпсет, Р. Даль та ін.). Р. Мілс «Правляча еліта», Ф. Хантер «Верховне лідерство. США», Т. Дай і Х. Цайглер «Іронія демократії». Неолітизм. Моделі політичної структури розвинутих країн. Приклад США (модель Р. Мілса і модель Д. Рісмана). Рівні влади. Тенденції до змін. Процес управління. Наслідки. Порівняння елітистська і плюралістична моделі структури влади. Елітизм і демократія. Елітаризм як альтернатива демократії. Критики демократії з позицій елітаризму. Теорія сучасного «демократичного елітаризму» (П. Бахрах «Теорія демократичного елітизму»). Позиція К. Маннгейма. Ліберальний варіант елітаризму Г. Лассуелла.

Еліта і маса. Радикальний емпіризм. Елітний плюралізм. Неолітизм. Радикальний антиелітизм. Мінімальна і максимальна влада еліти. Теорія меритократії. Недовіра мас до еліти. Умови уникнення елітою деспотії, корупції тощо. Елітизм і популізм у контексті розвитку демократії. Психологічні засади.

Позиція інстинктивістів (У. Макдаугалл, К. Лоренц). Вульгарна інтерпретація тестів встановлення розумових здібностей еліти – «коефіцієнта інтелекту (IQ)». Фрейдизм і неофрейдизм в елітології. Елітарні орієнтації особистості. Е. Фромм. Цивілізаційний підхід до еліти. Н. Данилевський, О. Шпенглер, А. Бергсон. Цивілізаційна концепція А. Тойнбі. Бюрократія як еліта. Концепція М. Вебера. Модель «ідеальної бюрократії». Технологічний детермінізм і елітологія. Дж. Бернхем, А. Фріш, К. Боулдінг. Концепція «нової еліти».

Тема 3. Світові теорії політичного лідерства

Культ героя у міфах, образах різних богів, їх ототожнення із земними представниками – монархами, правителями. Ідеї лідерства в спадщині Платона, Аристотеля, їх втілення у практиці Афін та Риму. Ідеї лідерства в епоху Середньовіччя. Н. Макіавеллі про політичне лідерство. Проблеми верховної влади у поглядах Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Монтескє, Вольтера. Політичне лідерство в контексті політичної культури. Ідеї лідерства у спадщині Г. Гегеля, А. Шопенгауера. Концепція надлюдини Ф. Ніцше. Теорії «героїв» (Т. Карлейль, Дж. Дацд, Е. Дженнінгс) і «теорії рис» (Л. Бернард, В. Бінхам, С. Кілбоурн). Класифікація лідерів за М. Вебером (традиційні, харизматичні, раціонально-легальні, бюрократичні). Теорії середовища (Е. Богардус, В. Хоккінг). Ситуаційно-особистісні теорії, їх сутність. Теорії взаємодії-очікування (Дж. Хоманс, Дж. Хемфілд, Р. Стогділл, М. Еванс, Р. Хау, Б. Басс). «Гуманістичні» теорії (Д. Мак-Грегор, Р. Блайк, Дж. Моутон). Теорії обміну (Дж. Хоманс, Дж. Марч, Х. Саймон, Х. Келлі). Особистісний компонент лідерства. Я-концепція, самооцінка, когнітивний стиль, ієрархія потреб і мотивів. Інтелектуально-пізнавальні параметри лідерства. Мотиваційні теорії (В. Стоун, Дж. Штерн, Дж. Аткинсон, А. Маслоу).

Основні напрями психологічних досліджень: диференціально-психологічний, онтогенетичний, загально-психологічний. Диференціально-психологічний напрям: визначення типів нервової діяльності, індивідуальних особливостей особи. Темперамент. Дослідження типів темпераменту (І. Кант, К. Юнг, Є. Кречмер, І. Павлов). Типи поведінки, темпераменту і психологічні портрети на основі питань Д. Кейрсі. Соціоніка і психологічні типи політичних лідерів. Екстраверти та інтроверти, сенсорики та інтуїтики, етики і логіки, раціоналісти й ірраціоналісти. Типи людей в соціоніці, їх характеристика. Поняття квадр. Квадри Альфа, Бета, Гамма, Дельта. Закон змінності квадр. Соціоніка і політичний лідер. Онтогенетичний напрям дослідження політичного лідерства: формування особистості від дитячого до зрілого віку. Історія зародження цього напрямку дослідження. Внесок З. Фрейда, А. Адлера, В. Райха, Г. Лассуелла, К. Юнга. Загально-психологічний підхід до вивчення феномену політичного лідера.

Ранні типології лідерства (Е. Богардус, Ф. Бартлетт, Ф. Редл, Дж. Гетцель, Е. Губа, В. Белл, Р. Хілл, С. Міллз, М. Конвей). Основні політико-психологічні типології лідерів (психопатологічна типологія Г. Лассуелла, типологія Д.

Рісмана, типологія «макіавеллістської особистості», типологія президентів Дж. Барбера, типологія Д. Барнса. Психіатричний підхід О. Коблянської, О. Лабковської, клініко-психологічний підхід (М. Глобот), текстологічний підхід (тест Люшера). Типологія відомих (М. Басс, Г. Дантеман, Ф. Фрай). Інтегративний підхід (Д. Катц). Узагальнена типологія М. Германн. Культурологічний підхід А. Вілдавського. Ринкова типологія В. Джоунса.

Тема 4. Формування та еволюція розвитку української політичної еліти

Еліти в українському політичному житті та політичній думці. Історичний аспект формування політичної еліти в Україні в XI — XIX ст. Обґрунтування явища політичної еліти у спадщині українських політичних мислителів. Г. Сковорода, М. Костомаров, М. Драгоманов. Роль Кирило-Мефодіївського товариства у формуванні інтелектуальної еліти України. М. Грушевський про етапи формування української політичної еліти. Концепції української елітарності XX ст. М. Міхновський. В. Винниченко. Вчення про еліту В. Липинського. Концепція «Національної аристократії» як фактор національно-державної ідентичності України. Циркуляція еліт. «Листи до братів-хліборобів». Методи формування національних еліт. Концепція національної еліти Д. Донцова. Джерела формування еліти. Прикмети еліти. Ознаки лідера. «Дух наших традицій», «Маса і провід», «За який провід», «Кількість чи якість». Еліта робітництва і селянства М. Хвильового. І. Лисяк-Рудницький про українську політичну еліту.

Тема 5. Сучасні концепції української політичної еліти

М. Шульга про етапи становлення української національної еліти. Перший етап (1989-1994 рр.): конвертація політичного та адміністративного капіталу в економічному формуванні нової еліти поряд з колишньою радянською. Другий етап (1994-2000 рр.). Формування владно-економічних кланів, які об'єднують у собі кримінальні елементи, стару і нову еліти. Боротьба кланів за владу. Третій етап (2000-2004 рр.). Криміналізація правлячої еліти і виникнення потужних олігархічних кланів. Зрощення влади і власності. Четвертий етап (з 2004 р. до сьогодні). Розкол владної еліти з центральною владою.

В. Пилипенко, Ю. Привалов та В. Ніколаєвський про спадковість владної еліти. А. Береза про головні проблеми формування політичної влади: високий рівень централізації влади; суперечливість чинного законодавства; непрозорість добору кандидатів на заміщення владних посад; значна плінність кадрів. Б. Кухта про елітарність: необхідність панування професіоналізму, індивідуалізму, яскравих особистостей, «кращих». Г. Щедрова про необхідність зміни «правил гри» в сучасній українській політиці. Створення умов для

формування владної еліти на конкурентних засадах через прозорий виборчий процес. Дві моделі взаємодії: горизонтальна і вертикальна.

Д. Коротков про дифузію великого капіталу та політики, яка гальмує демократичну консолідацію українського суспільства. Необхідність змін виборчого законодавства. А. Пахарєв про створення передумов для формування нової політичної еліти в 1991 р. Ф. Рудич, О. Крюков, М. Головатий, Р. Балабан про «політичний клас» в Україні. Л. Кочубей про особливості функціонування політичного класу в Україні. О. Корнієвський про «негромадянську» українську політичну еліту, яка приватні інтереси ставить вище суспільних. А. Лой про мінімальний контакт владної еліти з громадянським суспільством.

В. Мачуський про неможливість політичної еліти України діяти за старими схемами. Постійний тиск на владну еліту громадянського суспільства (журналістів, волонтерів, активістів) та міжнародних організацій, які вимагають продовження реформ. Здобутки сучасного політичного класу України: децентралізація влади, створення патрульної поліції та переатестація міліції, створення незалежних від діючої влади антикорупційних органів – НАБУ, САП, введення е-декларацій для депутатів та чиновників, введення системи Прозоро в державних закупівлях, обіймання державних посад на конкурентній основі під контролем громадськості.

Сучасні дослідники проблем елітології в Україні: О. Гарань, Б. Кухта, О. Лазаренко, В. Полохало, О. Білий, В. Каспрук, В. Малахов, Л. Мандзій, М. Михальченко, С. Челякова, О. Логвиненко, В. Гошовська та ін.

Тема 6. Етапи формування закарпатської політичної еліти

Закарпаття у XVIII-XIX ст. Проблеми становлення і розвитку української політичної еліти на Закарпатті. І. Орлай, М. Балудянський, В. Кукольник, П. Лодій, Ю. Гуца-Венелін, І. Мольнар. М. Лучкай, О. Духнович, В. Довгович, О. Павлович, Є. Фенцик, І. Сільвай, О. Митрак, Ю. Ставровський-Попрадов, І. Раковський, А. Кралицький, І. Кимак. Історико-політичні погляди Ю. Жатковича («Етнографічний очерк угро-руських», «Праці з історії Угорської Русі», «Автобіографія»). «Історія угро-русів» Ю. Жатковича – важливе джерело з історії Закарпаття. Вчені Росії про Закарпаття (В. А. Францев, Е. Ю. Перфецький, А. Л. Петров, В. В. Саханев, В. І. Вернадський). «Європейське коріння» Я. Достала. Праця Я. Достала «Підкарпатська Русь». Політичні погляди діячів Карпатської України. Еволюція поглядів А. Волошина. Державницька думка С. Ключурака, братів М. і Ю. Брацайків. Національне питання у поглядах братів Ф. і Ю. Реваїв. Радикальний націоналізм С. Росохи і І. Рогача. В. Шандор про перспективи державотворчих змагань Карпато-Української держави. Боротьба між представниками політичної еліти напередодні Другої світової війни: ліберальна еліта (А. Волошин, брати М. і Ю. Брацайки, В. Шандор) і радикально-націоналістична еліта (С. Росоха, І. Рогач, І. Роман). Політична еліта Закарпатської України 1945-1946 рр. І. Туряниця – голова Народної Ради Закарпатської України; П. Лінтур і П. Сова – заступники

голови НРЗУ; Т. Івашко, М. Молдавчук, М. Цуперяк, С. Вайс, С. Борецький, І. Керча, Г. Русин, Й. Керечанин, Ф. Чекан – представники нової генерації закарпатської політичної еліти, прихильники встановлення радянської влади в краї. Діяльність радянської політичної еліти на Закарпатті в роки радянської влади (1946-1990). Закарпатська політична еліта в 1991-2020 рр.

Тема 7. Політична еліта Давньоруської держави і Галицько-Волинського князівства

Процес формування політичної еліти в Україні. Концепції української елітологічної думки: концепція «богоугодного володаря» (Феодосій Печерський, Нестор-літописець); концепція «князівського одновладдя» (митрополит Іларіон, К. Смолятич). Історична спадковість української еліти з давнини до наших днів. Політична схема давньоруської еліти: князі – бояри – віче (монархія, аристократія, демократія). Народне Віче – орган феодальної демократії. Роль традицій, звичаїв, релігійної культури в політичній історії Давньоруської держави. Вплив на спадкоємність політичної еліти окремих факторів: виховання, освіти, традицій. Династія Рюриковичів; Ізяславичі полоцькі; Ярославичі; Ізяславичі Турівські; Святославичі. Чернігівські, муромські і рязанські князі; Ольговичі. Чернігівські і сіверські князі; Ольговичі. Гілка Михайловичів; Всеволодовичі. Мономаховичі; Волинська гілка Мономаховичів; Смоленська гілка Мономаховичів; Мономаховичі. Юрійовичі. Ростовська, Суздальська, Московська і Тверська гілки. Політична еліта Галицько-Волинського князівства. Князь і бояри. Рекрутування політичних еліт: військо, регіональне управління. Леонід Войтович про портрети еліти часів княжої доби. Призупинення циклу елітотворення. Занепад української державності.

Тема 8. Козацька політична еліта

Виникнення запорозького козацтва. Низові та реєстрові козаки. Запорізька Січ. Формування козацької старшини – нової політичної еліти. Д. Вишневецький, К. Косинський, С. Наливайко, Т. Федорович, І. Дорошенко – нова генерація української національної політичної еліти. Держава Богдана Хмельницького – другий цикл елітотворення в Україні. Козацька демократія та її головні цінності: свобода громадянського голосу, виборність запорозьких посадовців, свобода публічного висловлювання думок, високий авторитет владних рішень козацької ради. Іноземці про козацький устрій і політичну еліту. Еріх Лясота, Г. де Боплан, П. Шевальє. Богдан Хмельницький – харизматичний лідер козацької України. Елементи монархізму та охлократії в державі Богдана Хмельницького. Політична роздільність української козацької еліти в другій половині XVII ст. на правобережну і лівобережну. І. Мазепа, П. Орлик. Спроба І. Мазепа повернути еліту до державницьких інтересів. Ліквідація Гетьманщини і Запорізької Січі. Перетворення козацької еліти на бюрократію, розчинення її серед російської еліти.

Тема 9. Українська політична еліта часів національно-визвольних змагань 1917-1921 рр.

Державотворчі процеси в Україні й формування революційної політичної еліти. Політичні лідери Української Центральної Ради, Директорії. М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, П. Скоропадський. Протистояння політичної та військової еліт. Уряди Центральної Ради: В. К. Винниченко, В. О. Голубович. Уряди Української Держави: М. П. Василенко, Ф. А. Лизогуб, С. М. Гербель. Уряди Української Народної Республіки доби Директорії: В. М. Чехівський, С. С. Остапенко, Б. М. Мартос, І. П. Мазепа, В. К. Прокопович, А. М. Ливицький. Уряди ЗУНР: К. Левицький, С. Голубович, Є. Петрушевич. Уряди Криму 1917-1921 рр.: Ч. Челебієв, Д. Сейдамет, А. Слуцький, С. Сулькевич, С. Крим, Д. Ульянов, Б. Кун, М. Поляков. Уряди УРСР: Є. Бош, М. Скрипник, Г. Пятаков, Х. Раковський. Військова еліта Галичини доби національно-визвольних змагань: О. Букшований, Д. Вітовський, Н. Гірняк, Ю. Головінський, С. Горук, О. Думін, Р. Дашкевич, Є. Коновалець, Г. Коссака, О. Курилас, В. Курманович, В. Кучабський, А. Мельник, О. Микитка, О. Степанів, Р. Сушко, М. Тарнавський, П. Франко, Ф. Черник, А. Бізанц, О. Греків, А. Кравс, Є. Мішковський, М. Омелянович-Павленко, А. Шаманек. Військово-політична еліта Українських січових стрільців та Української Галицької Армії.

Тема 10. Духовно-політична еліта України

Греко-Католицька церква. Державотворча концепція та національно-патріотичні ідеї митрополита Андрея Шептицького. Державотворчі ідеї А. Шептицького в історичному контексті. Теоретичні моделі державотворення у працях А. Шептицького. Екуменічна діяльність А. Шептицького. Засудження митрополитом злодіянь комуністичного режиму в Україні. Державницькі ідеї А. Шептицького в період Другої світової війни: концепція незалежності України та засудження політики Гітлера. Патріарх Йосип Сліпий та його діяльність. Блаженніший Любомир Гузар – яскравий представник духовної політичної еліти ХХ ст. Верховний архієпископ Києво-Галицький, Глава Української Греко-Католицької церкви Святослав Шевчук. Патріарх Київський і всія Руси-України Філарет (Денисенко). Предстоятель Православної Церкви України митрополит Епіфаній (Думенко). Предстоятель Української Православної Церкви Московського Патріархату митрополит Онуфрій (Березовський).

Тема 11. Феномен радянської еліти (номенклатури)

Ю. Афанасьєв, С. Барзилов, А. Чернишов, Ю. Буртин, М. Восленський, В. Фесенко про поняття «номенклатура». Борис Кухта про основні етапи формування радянської політичної еліти: 1) ліквідація старої політичної еліти, української шляхти як частини російського дворянства, виникнення

номенклатуро утворення; 2) період українізації, творення пролетарської інтелігенції (20-ті роки ХХ ст.); 3) утвердження радянської української номенклатури, відданої більшовицьким ідеалам та комуністичній ідеології (30-60-ті роки); 4) етап апатії й ерозії номенклатури (70-80-ті роки); 5) деградація і занепад номенклатури й початок формування національної політичної еліти (кінець 80-х-початок 90-х рр.). О. Криштанівська про особливі риси номенклатурної еліти: монолітність (вся номенклатура належала до членів КПРС); ієрархічність; відсутність самовідтворення; географічна мобільність; внутрішня ротація; система привілеїв. Номенклатура – елітна група, характерна для радянського суспільства. Причини падіння політичного режиму номенклатури в СРСР: 1) відсутність власної політичної доктрини та ідеологічної концепції перехідного періоду; відсутність єдності й згуртованості в самій політичній еліті; 3) на перехідному етапі номенклатура опинилася фактично без лідера.

Тема 12. Політична еліта незалежної України

Президенти незалежної України. Леонід Кравчук і перші кроки незалежної України. Леонід Кучма: його команда і принципи. Віктор Ющенко: ілюзії та перспективи. Віктор Янукович: курс на катастрофу. Петро Порошенко: реформи під час українсько-російської війни. Володимир Зеленський: в новій системі координат.

Уряди України: В. П. Фокін, В. К. Симоненко, Л. Д. Кучма, Ю. Л. Звягільський, В. А. Масол, Є. К. Марчук, П. І. Лазаренко, В. В. Дурдинець, В. П. Пустовойтенко, В. А. Ющенко, А. К. Кінах, В. Ф. Янукович, Ю. В. Тимошенко, Ю. І. Єхануров, М. Я. Азаров, А. П. Яценюк, В. Б. Гройсман, О. В. Гончарук.

Верхона Рада України: Л. М. Кравчук, І. С. Плющ, О. О. Мороз, О. М. Ткаченко, В. М. Литвин, А. П. Яценюк, В. В. Рибак, О. В. Турчинов, А. В. Парубій, Д. О. Разумков.

Українські дисиденти: В. Стус, І. Дзюба, Ю. Бадзьо, С. Хмара, В. Чорновіл, В. Мороз, В. Марченко, Є. Сверстюк, А. Горська, О. Тихий, Л. Лукіяненко, М. Джемільєв, Й. Зісельс та інші.

Моральні авторитети України. Ініціативна група «Першого грудня»: В. Брюховецький, Б. Гаврилишин, С. Глузман, В. Горбулін, Л. Гузар, І. Дзюба, М. Маринович, М. Попович, Є. Сверстюк, В. Скуратівський, І. Юхновський, Ю. Щербак, Є. Захаров, В. Панченко, Й. Зісельс, В. Речицький, Я. Яків, Л. Костенко.

Тема 13. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення

Політична еліта в системі державного управління. Роль еліти в системі державного управління. Управлінська, соціально-психологічна, теократична та

функціональна сутність свідомості політико-управлінської еліти. Становлення сучасної політико-управлінської еліти суспільства. Основні моделі розвитку політико-управлінських еліт.

Політико-управлінська еліта в умовах суспільної трансформації. Інституалізація політико-управлінської еліти. Партійно-політична номенклатура. Демократизація суспільства та проблема становлення нової політико-управлінської еліти. Процес політичної елітаризації в умовах трансформації.

Регіональний фактор у формуванні політико-управлінської еліти. Поняття «регіональний фактор» та його роль у державотворенні. Удосконалення нормативно-правової бази в системі взаємовідносин центральної і регіональної влади. Шляхи інституалізації регіональних еліт в Україні. Етапи становлення закарпатської політичної еліти (1946-2020 рр.). Проблеми децентралізації та регіональна еліта.

Тема 14. Сучасна українська еліта: перспективи розвитку

Види еліт сучасного українського суспільства: політична (представники державних органів влади, урядовці, керівники політичних організацій і партій), підприємницька (банкіри, підприємці), військова (військові службовці), наукова (вчені, дослідники), мистецька (видатні представники української культури), релігійна (ієрархи, церковні діячі).

Елітарні групи сучасного українського суспільства (інтелектуальна, політична, економічна). Роль індивідуальних якостей особистості (талант, творчість, ерудиція, переконання, відданість певним ідеалам, харизма). Культурність, професіоналізм, патріотизм сучасної української політичної еліти.

Функції сучасної політичної еліти в українському суспільстві: домінування не вузько корпоративних, інтересів суспільства в цілому; забезпечення участі представників різних соціальних верств населення в керівництві державою; забезпечення співіснування демократизму і професійності в керівництві; взаємоповага між різними елітарними групами; створення позитивних стосунків між учасниками певної політичної еліти; забезпечення демократизму у процесі пошуку рішень.

Причини відсутності чіткого поділу між владною елітою та опозицією (контрелітою): процес політичного структурування українського суспільства перебуває на початковій стадії; дуже динамічною є сама належність до правлячої еліти; величезна прірва між елітою і не елітою.

В. Горбулін про «справжню» українську еліту. Вплив «справжньої» еліти на прийняття рішень, не перебуваючи у владі. М. Попович, Л. Костенко, О. Забужко, Ю. Мостова, В. Брюховецький. В. Горбулін про необхідність рис сучасної української еліти: високоосвіченість, різностороння підготовка, велике почуття відповідальності перед країною, нестандартний світогляд і гнучке мислення, здатність мислити категоріями майбутнього. Функції «справжньої» еліти за В. Горбуліним: уміння реагувати на виклики історії й шукати на них відповіді; формування суспільної моралі, вироблення ідеалів і кодексів

поведінки; інтелігентність. В. Горбулін про причини слабкості української владної еліти: забезпечення матеріального благополуччя; можливість використання грошей для приходу в політику; абсолютне не розуміння ритмів життя суспільства, агресивне несприйняття таких цінностей, як свобода, справедливість і національні інтереси; вакуум національної ідеї; трагічна минула історія України, репресії проти української інтелігенції в ХХ ст.; переважання в українській еліті містечкових лідерів, які не наважувалися брати на себе відповідальність; неспроможність колишньої старої еліти пристосуватися до нових умов тощо. В. Горбулін про перспективи України на рубежі 2030-х років: стати сильною державою; зіткнутися з реальною небезпекою поглинання.

5.2. Структура навчальної дисципліни

Назви тем	Кількість годин					
	Форма навчання:					
	Усього	у тому числі				
		лекції	практичні (семінарські)	лабораторні	індивідуальна робота	самостійна робота
1-й семестр						
Тема 1. Вступ до курсу «Актуальні проблеми українського елітотворення»	5	2				3
Тема 2. Проблеми політичної еліти в історії світової політико-соціологічної думки	5	2	2			3
Тема 3. Світові теорії політичного лідерства	10	2				6
Тема 4. Формування та еволюція розвитку української політичної еліти	10	2				6
Тема 5. Сучасні концепції української політичної еліти	10	2	2			6
Тема 6. Етапи формування закарпатської політичної еліти	10	2	2			6
Тема 7. Політична еліта Давньоруської держави і Галицько-Волинського князівства	10	2	2			6
Тема 8. Козацька політична еліта	10	2	2			6
Тема 9. Українська політична еліта часів національно-визвольних змагань 1917-1921 рр.	10	2	2			6

Тема 10. Духовно-політична еліта України	10	2	2			6
Тема 11. Феномен радянської еліти (номенклатури)	5	2	2			3
Тема 12. Політична еліта незалежної України	5	2				3
Тема 13. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення	10	2	2			6
Тема 14. Сучасна українська еліта і перспективи розвитку	10	2	2			6
Разом	120	28	20			72

5.3. Теми практичних (семінарських, лабораторних) занять

№ з/п	Назва теми	Кількість Годин	
		Денна	Заочна
1	Проблеми політичної еліти в історії світової політико-соціологічної думки	2	
2	Сучасні концепції української політичної еліти	2	
3	Етапи формування закарпатської політичної еліти	2	
4	Політична еліта Давньоруської держави і Галицько-Волинського князівства	2	
5	Козацька політична еліта	2	
6	Українська політична еліта часів національно-визвольних змагань 1917-1921 рр.	2	
7	Духовно-політична еліта України	2	
8	Феномен радянської еліти (номенклатури)	2	
9	Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення	2	2
10	Сучасна українська еліта і перспективи розвитку	2	2
Разом		20	4

5.4. Самостійна робота

№ з/п	Назва теми	Кількість Годин	
		Денна	Заочна
1	Вступ до курсу «Актуальні проблеми українського елітотворення»	3	7
2	Проблеми політичної еліти в історії світової політико-соціологічної думки	3	7
3	Світові теорії політичного лідерства	6	8

4	Формування та еволюція розвитку української політичної еліти	6	8
5	Сучасні концепції української політичної еліти	6	8
6	Етапи формування закарпатської політичної еліти	6	8
7	Політична еліта Давньоруської держави і Галицько-Волинського князівства	6	8
8	Козацька політична еліта	6	8
9	Українська політична еліта часів національно-визвольних змагань 1917-1921 рр.	6	8
10	Духовно-політична еліта України	6	8
11	Феномен радянської еліти (номенклатури)	3	6
12	Політична еліта незалежної України	3	6
13	Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення	6	8
14	Сучасна українська еліта і перспективи розвитку	6	8
	Разом	72	106

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

Базова

1. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу. К.: ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2005. 498 с.
2. Андрущенко В. П., Губерський Л. В., Михальченко М. І. Культура. Ідеологія. Особистість. К., 2002. 580 с.
3. Андрущенко В. Світанок Європи: Проблема формування нового учителя для об'єднаної Європи ХХІ століття. К.: Знання України, 2011. 1099 с.
4. Головатий М. Ф. Людина і політика : підруч. для студ. ВНЗ Міжрегіон. акад. упр. персоналом. К.: Персонал, 2012. 351 с.
5. Горбулін В. Мой путь в зазеркалье. Не только путевые заметки. К.: Брайт Букс, 2019. 280 с.
6. Еліта: витоки, сутність, перспектива / За редакцією В. Г. Кременя. К.: Знання, 2011. 527 с.
7. Еліти і цивілізаційні процеси формування націй: Збірник статей. У 2 т. / Головний редактор О. Рафальський. К., 2006. Т. 1. 496 с.; Т. 2. 584 с.
8. Елітознавство / За загальною редакцією В. А. Гошовської. К., 2013. 268 с.
9. Журавський В., Кучеренко О., Михальченко М. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. К.: Логос, 1999. 283 с.
10. Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації: аналітична доповідь / За ред. д. політ. н., професора Г. І. Зеленько. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 164 с.

- 11.Крюков О. І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення. К.: Видавництво НАДУ, 2006. 252 с.
- 12.Кухта Б. Феномен політичного лідера. Історичні силуети на тлі епох. Львів: Кальварія, 2000. 232 с.
- 13.Кухта Б., Романюк А., Поліщук М. Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник / За редакцією Б. Кухти. Львів: Кальварія, 1997. 288 с.
- 14.Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідерство. Львів,, 1995. 199 с.
- 15.Пахарев А. Политическое лидерство и лидеры. К.: Знамя Украины, 2001. 270 с.
- 16.Пірен М. Елітологія: Підручник. К., 2014. 300 с.
- 17.Пірен М. І. Лідерство: сутність та реалізація в українському суспільстві: Навчальний посібник. К.: Інститут «Україна», 2012. 232 с.
- 18.Пірен М. І. Політико-управлінська еліта України: соціопсихологічний аналіз. Чернівці, 2013. 424 с.
- 19.Пірен М. І. Менеджмент і маркетинг у діяльності державної влади: Навчальний посібник. К.: Талком, 2013. 210 с.
- 20.Політика в особах (Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти): навчальний посібник / За заг. ред. проф. Ф.М. Рудича. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 400 с.
- 21.Політична влада і опозиція в Україні: порівняльний аналіз із зарубіжними країнами / За заг. ред. Ф. М. Рудича. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2016. 488 с.
- 22.Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К.: Парламентське видавництво, 2011. 808 с.
- 23.Політична система для України: Історичний досвід і виклики сучасності / В. М. Литвин, головний редактор. К.: Ніка-Центр, 2008. 988 с.
- 24.Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; за редакцією Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-ге видання, доповнене і перероблене. К.: Генеза, 2004. 736 с.
- 25.Політологічний словник / За редакцією М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. К., 2005. 792 с.
- 26.Політологія. Книга перша: Політика і суспільство. Книга друга: Держава і політика / А. Колодій, Л. Климанська, Я. Космина, В. Харченко. 2-ге видання, перероблене та доповнене. К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. 664 с.
- 27.Рудич Ф.М. Много ли власти нужно власти? Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2009. 302 с.
- 28.Ситник П. К., Дербак А. П. Проблеми формування національної самосвідомості в Україні. К.: НІСД, 2004. 226 с.
- 29.Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. / Редколегія: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови). К.: Парламентське видавництво, 2007. 1028 с.
- 30.Українське суспільство 1992-2012. Стан та динаміка змін. Соціальний моніторинг / За редакцією В. Ворони, М. Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, 2012. 660 с.

31. Уряди України у ХХ ст. Науково-документальне видання / Відповідальний редактор В. М. Литвин. К.: Наукова думка, 2001. 608 с.
32. Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Автор-упорядник Андрущенко В. П. та ін. К.: Знання України, 2002. 670 с.
33. Хто є хто в Україні. К.: «К.І.С.», 2006. 1136 с.

Допоміжна література

34. Аверянова Н. Консолідація українства як пріоритет завдання національної еліти України. *Українознавчий альманах*. Випуск 22. С. 67-72.
35. Андрущенко Т. В. Ціннісний дискурс цивілізацій. К.: Університет «Україна», 2011. 440 с.
36. Балабан Р. Феноменальні риси сучасної політичної еліти України. *Політичний менеджмент*. 2007. Спеціальний випуск. С. 54-61.
37. Бандера С. Перспективи Української Революції. Мюнхен – Торонто, 1978. 640 с.
38. Басараб В. Державотворча концепція та національно-патріотичні ідеї митрополита Андрея Шептицького. Ужгород: Видавництво Гражда, 2019. 232 с.
39. Басараб В., Вегеш М. Життя і помисли митрополита Андрея Шептицького / Ужгородський національний університет. Ужгород, 2003. 112 с.
40. Бебик В. Еліта, елітарність, лідерство. *Віче*. 1993. № 7. С. 107-115.
41. Белебега І. Національне прозріння українців. Харків: ФОП Здоровий Я. А., 2012. 580 с.
42. Білополий В. В., Руденко С. Г. Проблема української еліти з точки зору її елітарності. *Вісник Придністровської державної академії будівництва та архітектури*. 2008. № 12. С. 56-58.
43. Бондаренко К. Атланти і каріатиди з-під «даху» президента. Львів: Кальварія – Дзига, 2000. 184 с.
44. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа. Життя й пориви великого гетьмана. К.: Видавництво «Радянський письменник»; журнал «Київ», 1991. 316 с.
45. Брюховецький В. Ключ до формування української євроцентричної еліти-освіта. *Дзеркало тижня*. 2003. 15-21 листопада.
46. Будівничий Української державності. Хрестоматія політологічних статей Івана Франка / Упорядник Дмитро Павличко. К.: Видавничий Дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 640 с.
47. Вегеш М. Карпатська Україна в портретах. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2007. 376 с.
48. Вегеш М., Кляп М., Тарасюк В., Токар М. Августин Волошин: Життя і помисли президента Карпатської України / 2-е вид., допов. Ужгород: Карпати, 2009. 480 с.
49. Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. 784 с.
50. Гетьмани України: Історичні портрети. Збірник. К.: Журнал «Україна»; газета «Вечірній Київ», 1991. 216 с.

51. Гладкий О. До проблеми політичної еліти України. *Нова політика*. 1999. № 3. С. 43-45.
52. Горохова Л. В. Вплив політичної еліти на суспільну ситуацію в Україні. *Українські еліти у цивілізаційному розвитку Європи*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Житомир: Видавництво Євенок О. О., 2017. С. 156-160.
53. Гошовська В. А., Задоя К. Ф. Становлення української елітологічної думки: Навчально-методичні матеріали. К., 2013. 68 с.
54. Гошовська В. А., Сурай І. Г. Елітологізація програм професійної підготовки магістрів державного управління. *Теорія та практика державного управління*. 2015. Випуск 1 (48). С. 171-177.
55. Григорій Савич Сковорода. Світ ловив мене, та не впіймав. Харків: Фоліо, 2006. 607 с.
56. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). К.: Критика, 2006. 632 с.
57. Гуржій О. Іван Скоропадський. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 2004. 312 с.
58. Дзюба І. На еліту надійся, а сам не плошай. *Національна безпека і оборона*. 2003. № 9. С. 34-36.
59. Дзюба І. Тарас Шевченко. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 2005. 704 с.
60. Добіжа В. В. Історичні етапи формування української політичної еліти. *Науковий часопис НПП імені М. П. Драгоманова*. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2013. Випуск 10. С. 17-22.
61. Євген Коновалець та його доба. Мюнхен: Видання фундації імені Євгена Коновальця, 1974. 1020 с.
62. Журавльов Д. В. Мазепа: людина, політик, легенда. Харків: Фоліо, 2007. 382 с.
63. Загрійчук І. Д. Політична еліта як проблема сучасної України. *Українські еліти у цивілізаційному розвитку Європи*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Житомир: Видавництво Євенок О. О., 2017. С. 139-143.
64. Занік Я. М. Типи, поняття та класифікація еліт в історичному контексті. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2008. № 11 (129). С. 101-105.
65. Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. К.: Наукова думка, 1993. 271 с.
66. Кармазіна М. Леся Українка. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 2003. 416 с.
67. Каспрук В. Рекрутування еліт. *Підтекст*. 1998. № 23. С. 11-13.
68. Квіт С. Дмитро Донцов: ідеологічний портрет. Львів: Галицька видавнича спілка, 2013. 192 с.
69. Коваль А. Спроба типологізації політичної еліти України. *Студія «Генеза»*. 1997. № 4. С. 5-8.
70. Козловець М. А. Елітаризація політичного правлячого класу як імперативна передумова українського поступу. *Українські еліти у цивілізаційному розвитку Європи*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Житомир: Видавництво Євенок О. О., 2017. С. 144-149.

71. Козловець М. А. Політична еліта як суб'єкт державотворення в умовах трансформації українського суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2017. № 2 (33). С. 74-87.
72. Королевський К. Митрополит Андрей Шептицький (1865-1944). Львів: Видавництво «Свічадо», 2016. 512 с.
73. Костомаров Н. И. Мазепа. М.: Республика, 1992. 335 с.
74. Котляр М. Данило Галицький. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 2002. 328 с.
75. Кравченко В. Політична еліта: самоствердження чи «нарцисизм». *Місьцеве самоврядування в Україні*. 1997. № 5-6. С. 50-53.
76. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу. К., 1996. 793 с.
77. Круглашов А. Алхімія посткомунізму: чи допоможе філософський камінь елітизму? *Регіональні та національні еліти: хто формує політику*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Чернівці, 6-7 грудня 2001 р. Чернівці, 2001. 279 с.
78. Круглікова Н. Механізм формування, проблеми та перспективи розвитку політичної еліти в сучасній Україні. *Актуальні проблеми державного управління*. Збірник наукових праць. 1999. Випуск 2. С. 340-345.
79. Крюков О. Демократизація суспільства як розвиток еліти. *Вісник НАДУ*. 2004. № 4. С. 470-475.
80. Крюков О. Основні підходи до трактування політичної еліти в історії політичної думки. *Формування й оновлення політико-управлінської еліти в сучасній Україні*. К.: Видавництво НАДУ, 2005. 204 с.
81. Крюков О. Проблеми рекрутування, репродукції та циркуляції еліт. *Збірник наукових праць НАДУ*. 2004. Випуск 2. С. 208-213.
82. Крюков О. Процес політичної елітаризації та соціальні умови становлення політико-управлінської еліти України. *Збірник наукових праць НАДУ*. 2005. № 1. С. 270-275.
83. Кульчицький С., Солдатенко В. Володимир Винниченко. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 2005. 376 с.
84. Лазоренко О. Влада в Україні. К.: Вища школа, 1999. 233 с.
85. Ленцик В. Визначні постаті Української церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріарх Йосиф Сліпий. Львів: Монастир Свято-Іванівська Лавра; Видавничий відділ «Свічадо», 2004. 608 с.
86. Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. К.: Абрис, 1994. 495 с.
87. Литвин М. Р., Науменко К. Є. Військова еліта Галичини. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2004. 376 с.
88. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. 640 с.
89. Мельничук В. В. Екологічні імперативи формування української еліти в умовах євроінтеграції. *Українські еліти у цивілізаційному розвитку Європи*. Матеріали

- Всеукраїнської науково-практичної конференції. Житомир: Видавництво Євенок О. О., 2017. С. 172-176.
90. Михненко А. М., Гончарук Н. Т., Макаренко Є. М. Лідерство та управлінська еліта. К.: НАДУ, 2011. 292 с.
91. Мірчук П. Роман Шухевич (Генерал Тарас Чупринка). Командир армії безсмертних. Нью-Йорк – Торонто – Лондон, 1970. 269 с.
92. Міщук С. М. Роль людського чинника у контексті європейських цивілізаційних процесів. *Українські еліти у цивілізаційному розвитку Європи*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Житомир: Видавництво Євенок О. О., 2017. С. 167-171.
93. Наумкіна С., Козловська Л. Аналіз розвитку української політичної еліти у 1994-1999 роках. *Нова політика*. 1999. № 6. С. 33-37.
94. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Богдан Хмельницький. К., 2004. 448 с.
95. Орлов О. В. Проблеми формування управлінської еліти у сучасному українському суспільстві. *Публічне управління: теорія і практика*. 2014. Випуск 1. С. 92-96.
96. Павленко С. Іван Мазепа. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 2003. 416 с.
97. Падалка С. С. Проблеми елітаризму українського фермерства у вимірі цивілізаційного розвитку Європи кінця ХХ – початку ХХІ ст. *Українські еліти у цивілізаційному розвитку Європи*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Житомир: Видавництво Євенок О. О., 2017. С. 150-155.
98. Панарін О. Народ без еліти: між відчаєм і надією. *Персонал*. 2006. № 5. С. 50-63.
99. Пахарев А. Політична еліта формальна? Справедлива? *Віче*. 1997. № 11. С. 3-14.
100. Петраш О. Подвижники української ідеї. Маркіян Шашкевич та його побратими. Тернопіль: Книжкове видавництво «Тернопіль», 1996. 158 с.
101. Петраш О. Руська Трійця. К.: Дніпро, 1986. 230 с.
102. Пірен М. Політична еліта та проблеми політичної елітаризації українського суспільства. *Вісник УАДУ*. 2001. № 1. С. 242-249.
103. Пірен М. Українська еліта і проблеми модернізації суспільства. *Універсум*. 2000. № 3-4. С. 11-16.
104. Полохало В. Структурування політичних еліт в процесі виборчих кампаній в Україні і Росії: порівняльний аналіз. *Політична думка*. 1999. № 3.
105. Попович М. Українська модель суспільного розвитку: бажання і реальність. *Філософська думка*. 2010. № 2. С. 5-11.
106. Правляча еліта сучасної України. *Український центр дослідження миру, конверсії та конфліктних ситуацій*. Аналітична доповідь 10. К., 1998. 62 с.
107. Правляча еліта України / М. Шульга, О. Потехін, І. Бойко та ін. К., 1998. 68 с.
108. Приходько С. Політичні аспекти теорії еліти в українській суспільно-політичній думці ХХ ст. К.: Стилос, 1999. 47 с.
109. Реєнт О. Павло Скоропадський. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 2003. 304 с.

110. Ричка В. Княгиня Ольга. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 2004. 336 с.
111. Роль еліт у трансформаційному суспільстві. К., 2003. 179 с.
112. Руська Трійця в історії політичного руху і культури України. К.: Наукова думка, 1987. 340 с.
113. Сахань О. М., Мельник І. Л. Політична еліта України: сучасний стан та перспективи. *Актуальні проблеми державного управління*. Збірник наукових праць. Харків: Видавництво ХарРІ НАДУ «Магістр», 2012. № 2 (42). С. 275-282.
114. Сергієнко Г. Я. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. К.: Наукова думка, 1983. 208 с.
115. Сергійчук В. Українські державники: Митрополит Андрей Шептицький. Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2015. 440 с.
116. Сергійчук В. Українські державники: Симон Петлюра. К.: ПП Сергійчук М. І., 2009. 568 с.
117. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет / 2-ге видання, доповнене, перероблене. К.: Либідь, 1995. 624 с.
118. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 2003. 400 с.
119. Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР / укладач В. Кіпіані. Харків: Віват, 2019. 688 с.
120. Сунгуровський М. Українська національна еліта – «лебідь, рак і щука ...». *Україна і світ сьогодні*. 2000. № 33.
121. Сурай І. Формування та розвиток еліти в державному управлінні: історія, методологія, практика. К.: ЦП «КОМПРИНТ», 2012. 332 с.
122. Сучасна управлінська еліта в Україні: якісні характеристики, шляхи та методи підготовки. К., 2003. 180 с.
123. Танчер В., Кучеренко О. Ідеї елітизму в контексті демократичної трансформації суспільства. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 1998. № 3. С. 5-16.
124. Толочко П. П. Історичні портрети. Із історії Давньоруської і європейської політики X-XII ст. К.: Наукова думка, 1990. 272 с.
125. Толочко П. Ярослав Мудрий. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 2002. 272 с.
126. Требін М. П. Політична культура владної еліти України в умовах розбудови демократичної правової держави. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти*. Збірник наукових праць / За редакцією Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО, О. Г. РОМАНОВСЬКОГО. Харків: НТУ «ХП», 2010. Випуск 26 (30). С. 110-118.
127. Троян С. Політична еліта України: земна боротьба за владний олімп. *Регіональні та національні еліти: хто формує політику*. Матеріали міжнародної наукової конференції, Чернівці, 6-7 грудня 2001 р. Чернівці: Букрек, 2002. 280 с.
128. Універсали Івана Мазепи. 1687-1709. Київ – Львів: НТШ, 2002. 757 с., іл.

129. Федака С. Історія Закарпаття в персоналіях. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2019. 248 с.
130. Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. К.: Вища школа, 1981. 236 с.
131. Цельняк І. Українські князі. Данило. Львів: Край, 2006. 176 с., іл.
132. Чередниченко Д. Павло Чубинський. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 2005. 376 с.
133. Чукут С. Чого не вистачає правлячій еліті України. *Віче*. 1999. № 6.
134. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 2005. 352 с.
135. Шевчук В. Просвічений володар. Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. К.: Либідь, 2006. 464 с.
136. Шевчук С. Ф. Філософія та її роль у формуванні елітарної особистості. *Українські еліти у цивілізаційному розвитку Європи*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Житомир: Видавництво Євенок О. О., 2017. С. 192-197.
137. Юрій Венелін. З наукової спадщини. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2002. 184 с.
138. Якобчук В. П., Бражевський В. М. Роль владних еліт у запобіганні корупції. *Українські еліти у цивілізаційному розвитку Європи*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Житомир: Видавництво Євенок О. О., 2017. С. 177-181.

**СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ
З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
«АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО ЕЛІТОТВОРЕННЯ»
ДЛЯ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ
Доктор філософії / Doctor Philosophy (Ph.D)**

**Семінарське заняття № 1.
Проблеми політичної еліти в історії світової
політико-соціологічної думки**

План

1. Передісторія елітології. Перші класичні теорії еліт.
2. Формування політичних концепцій елітарності наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.
3. Функціональні теорії еліт.
4. Теорії політичного плюралізму та їх критики.
5. Еліта і маса. Елітизм і популізм у контексті розвитку демократії.
6. Сучасні зарубіжні концепції елітотворення.

Література:

- Еліта: витоки, сутність, перспектива / За редакцією В. Г. Кременя. К.: Знання, 2011. 527 с.
- Еліти і цивілізаційні процеси формування націй: Збірник статей. У 2 т. / Головний редактор О. Рафальський. К., 2006. Т. 1. 496 с.; Т. 2. 584 с.
- Елітознавство / За загальною редакцією В. А. Гошовської. К., 2013. 268 с.
- Кухта Б. Феномен політичного лідера. Історичні силуети на тлі епох. Львів: Кальварія, 2000. 232 с.
- Кухта Б., Романюк А., Поліщук М. Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник / За редакцією Б. Кухти. Львів: Кальварія, 1997. 288 с.
- Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідерство. Львів, 1995. 199 с.
- Пірен М. Елітологія: Підручник. К., 2014. 300 с.
- Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К.: Парламентське видавництво, 2011. 808 с.
- Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; за редакцією Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-ге видання, доповнене і перероблене. К.: Генеза, 2004. 736 с.
- Політологічний словник / За редакцією М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. К., 2005. 792 с.
- Політологія. Книга перша: Політика і суспільство. Книга друга: Держава і політика / А. Колодій, Л. Климанська, Я. Косміна, В. Харченко. 2-ге видання, перероблене та доповнене. К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. 664 с.
- Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Автор-упорядник Андрущенко В. П. та ін. К.: Знання України, 2002. 670 с.
- Занік Я. М. Типи, поняття та класифікація еліт в історичному контексті. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2008. № 11 (129). С. 101-105.
- Каспрук В. Рекрутування еліт. *Підтекст*. 1998. № 23. С. 11-13.
- Роль еліт у трансформаційному суспільстві. К., 2003. 179 с.

Семінарське заняття № 2.
Сучасні концепції української політичної еліти

План

1. Еліти в українському політичному житті та політичній думці.
2. Визначні українські вчені про місце і роль політичної еліти в суспільстві (Г. Сковорода, М. Костомаров, М. Драгоманов, М. Грушевський, В. Винниченко, В. Липинський, Д. Донцов, І. Лисяк-Рудницький).
3. Концепції «спадковості» владних еліт в Україні.
4. Проблема «циркуляції еліт» в сучасній Україні.
5. Сучасні дослідження проблем елітології в Україні.

6. Вітчизняні вчені про проблеми і перспективи українського елітотворення.

Література:

- Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу. К.: ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2005. 498 с.
- Андрущенко В. П., Губерський Л. В., Михальченко М. І. Культура. Ідеологія. Особистість. К., 2002. 580 с.
- Андрущенко В. Світанок Європи: Проблема формування нового учителя для об'єднаної Європи ХХІ століття. К.: Знання України, 2011. 1099 с.
- Будівничий Української державності. Хрестоматія політологічних статей Івана Франка / Упорядник Дмитро Павличко. К.: Видавничий Дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 640 с.
- Гладкий О. До проблеми політичної еліти України. *Нова політика*. 1999. № 3. С. 43-45.
- Горбулін В. Мой путь в зазеркалье. Не только путевые заметки. К.: Брайт Букс, 2019. 280 с.
- Горохова Л. В. Вплив політичної еліти на суспільну ситуацію в Україні. *Українські еліти у цивілізаційному розвитку Європи*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Житомир: Видавництво Євенок О. О., 2017. С. 156-160.
- Григорій Савич Сковорода. Світ ловив мене, та не впіймав. Харків: Фоліо, 2006. 607 с.
- Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). К.: Критика, 2006. 632 с.
- Добіжа В. В. Історичні етапи формування української політичної еліти. *Науковий часопис НПП імені М. П. Драгоманова*. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2013. Випуск 10. С. 17-22.
- Журавський В., Кучеренко О., Михальченко М. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. К.: Логос, 1999. 283 с.
- Коваль А. Спроба типологізації політичної еліти України. *Студія «Генеза»*. 1997. № 4. С. 5-8.
- Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу. К., 1996. 793 с.
- Круглашов А. Алхімія посткомунізму: чи допоможе філософський камінь елітизму? *Регіональні та національні еліти: хто формує політику*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Чернівці, 6-7 грудня 2001 р. Чернівці, 2001. 279 с.
- Круглікова Н. Механізм формування, проблеми та перспективи розвитку політичної еліти в сучасній Україні. *Актуальні проблеми державного управління*. Збірник наукових праць. 1999. Випуск 2. С. 340-345.

Кульчицький С., Солдатенко В. Володимир Винниченко. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 2005. 376 с.

Кухта Б. Феномен політичного лідера. Історичні силуети на тлі епох. Львів: Кальварія, 2000. 232 с.

Кухта Б., Романюк А., Поліщук М. Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник / За редакцією Б. Кухти. Львів: Кальварія, 1997. 288 с.

Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідерство. Львів,, 1995. 199 с.

Політика в особах (Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти): навчальний посібник / За заг. ред. проф. Ф.М. Рудича. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 400 с.

Семінарське заняття № 3.

Етапи формування закарпатської політичної еліти

План

1. Проблеми становлення і розвитку української політичної еліти на Закарпатті.
2. Закарпатська еліта XVIII-XIX ст. (І. Орлай, М. Балудянський, В. Кукольник, П. Лодій, Ю. Гуца-Венелін та ін.).
3. Закарпатська політична еліта міжвоєнного періоду (А. Волошин, С. Клочурак, О. Борканюк, В. Шандор та ін.).
4. Політична еліта Закарпатської України (1944-1945).
5. Діяльність радянської політичної еліти (партійної номенклатури) на Закарпатті.
6. Закарпатська політична еліта в незалежній Україні.

Література:

Вегеш М. Карпатська Україна в портретах. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2007. 376 с.

Вегеш М., Кляп М., Тарасюк В., Токар М. Августин Волошин: Життя і помисли президента Карпатської України / 2-е вид., допов. Ужгород: Карпати, 2009. 480 с.

Вчені Росії про Закарпаття: Із карпатознавчої спадщини. Ужгород: КП «Ужгородська міська друкарня», 2009. 520 с.

Жаткович Ю. Етнографический очерк угро-русских / Упорядник О. С. Мазурок. Ужгород: Видавництво «Мистецька Лінія», 2007. 392 с.

Жаткович Ю. Праці з історії Угорської Русі / Упорядник О. С. Мазурок. Ужгород: Видавництво «Мистецька Лінія», 2008. 452 с.

Задорожний В., Кундрат Ю. Курс історії української культури (X – початок XXI ст.). Ужгород: Гражда, 2009. 432 с.

Закарпатська Україна. Осінь 1944 року. Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття та 50-річчю першого зїзду

- Народних комітетів Закарпатської України з Радянською Україною. Ужгород, 1995. 138 с.
- Закарпатська Україна: перспективи та реалії розвитку. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 65-ій річниці возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Ужгород, 2010. 167 с.
- Закарпаття в незалежній Україні (1991-2016): до 25-річчя проголошення незалежності України / Під загальною редакцією М. Токаря. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2016. 288 с.
- Іван Семенович Орлай. З наукової спадщини. Ужгород, 2005. 144 с.
- Мазурок О. «... Історію угро-русів, якщо брати до уваги вимоги сучасної історіографії, досі не написано...». До 155-річчя від дня народження Юрія Жатковича. Ужгород: Видавництво «Мистецька Лінія», 2009. 284 с.
- Мазурок О. Володимир і Георгій Вернадські про Угорську Русь. Ужгород: Видавництво «Мистецька Лінія», 2009. 160 с.
- Міщанин В. Радянізація Закарпаття 1944-1950 рр. Ужгород: РІК-У, 2018. 644 с.
- Нагорняк М. М. Національно-державницька концепція Томаша Масарика. К.: Логос, 2009. 368 с.
- Нариси історії Закарпаття. В 3 т. / Ред. кол.: І. Гранчак (голова). Т. 2. Ужгород: Закарпаття, 1995. 663 с.
- Нариси історії Закарпаття. В 3 т. / Ред. кол.: І. Гранчак (голова). Т. 3. Ужгород: Закарпаття, 1995. 648 с.
- Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. Ужгород, 2006. 412 с.
- Федака С. Історія Закарпаття в персоналіях. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2019. 248 с.
- Юрій Венелін. З наукової спадщини. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2002. 184 с.

Семінарське заняття № 4.

Політична еліта Давньоруської держави і Галицько-Волинського князівства

План

1. Процес формування політичної еліти в Україні.
2. Політична еліта Давньоруської держави.
3. Концепція «богоугодного володаря».
4. Концепція «князівського одновладдя».
5. Політична еліта Галицько-Волинської держави.
6. Призупинення циклу елітотворення. Занепад української державності.

Література:

Брайчевський М. Ю. Походження Русі. К.: Наукова думка, 1968. 224 с.

- Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Видавництво О. В. Пшонківський, 2006. 784 с.
- Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Цивілізаційна історія України. К., 2005. 632 с.
- Дейвіс Н. Європа. Історія / Видання друге. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 1463 с.
- Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. Львів, 1996. 336 с.
- Історія політичної думки України: підручник / за загальною редакцією Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.
- Кінан Е. Російські історичні міти / Видання друге, виправлене і доповнене. К.: Критика, 2003. 312 с.
- Котляр М. Данило Галицький. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 2002. 328 с.
- Кухта Б. Феномен політичного лідера. Історичні силуети на тлі епох. Львів: Кальварія, 2000. 232 с.
- Кухта Б., Романюк А., Поліщук М. Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник / За редакцією Б. Кухти. Львів: Кальварія, 1997. 288 с.
- Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідерство. Львів,, 1995. 199 с.
- Нариси з історії дипломатії України / Голова редакційної ради В. М. Литвин; відповідальний редактор В. А. Смолій. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 2001. 736 с.
- Ричка В. Княгиня Ольга. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 2004. 336 с.
- Рыбаков Б. Рождение Руси. М.: «АиФ Принт», 2004. 447 с.
- Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси. IX – первак половина X в. М.: Мысль, 1980. 358 с.
- Сурай І. Формування та розвиток еліти в державному управлінні: історія, методологія, практика. К.: ЦП «КОМПРИНТ», 2012. 332 с.
- Терлецький Л. Етногенез українського народу. Львів: Інтелект-Бізнес, 2007. 616 с.
- Толочко П. П. Древняя Русь. К.: Наукова думка, 1987. 247 с.
- Толочко П. П. Історичні портрети. Із історії Давньоруської і європейської політики X-XII ст. К.: Наукова думка, 1990. 272 с.
- Толочко П. Ярослав Мудрий. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 2002. 272 с.
- Україна крізь віки: У 15 т. / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Т. 4. О. П. Толочко, П. П. Толочко. Київська Русь. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1998. 352 с.
- Фроянов И. Я. Киевская Русь. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1980. 256 с.
- Цельняк І. Українські князі. Данило. Львів: Край, 2006. 176 с., іл.
- Яковенко Н. Вступ до історії. К.: Критика, 2007. 376 с.
- Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Видання друге, перероблене та розширене. К.: Критика, 2005. 584 с.
- Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. К.: Генеза, 1997. 312 с.

Семінарське заняття № 5. Козацька політична еліта

План

1. Формування козацької старшини – нової української політичної еліти.
2. Держава Богдана Хмельницького – другий цикл елітотворення в Україні.
3. Козацька демократія та її головні цінності. Еліта Запорізької Січі.
4. Яскраві постаті української козацької еліти (Д. Вишневецький, С. Наливайко, І. Богун, І. Сірко, І. Мазепа, П. Орлик).
5. Політична роздільність української козацької еліти в другій половині XVII ст.
6. Еволюція української козацької еліти після ліквідації Запорізької Січі та Гетьманату. Її розчинення серед російської бюрократичної еліти.

Література:

- Андреев А., Андреев М., Мастеров А. Запорожская Сечь. М.: Алгоритм, 2008. 240 с.
- Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. К.: Дніпро, 1991. 335 с.
- Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа. Життя й пориви великого гетьмана. К.: Видавництво «Радянський письменник»; журнал «Київ», 1991. 316 с.
- Вегеш М., Олашин М. У бурі народно-визвольної війни 1648–1654 років / Ужгородський державний університет, Карпатське братство. Ужгород, 1996. 42 с.
- Гетьмани України: Історичні портрети. Збірник. К.: Журнал «Україна»; газета «Вечірній Київ», 1991. 216 с.
- Документи Богдана Хмельницького / Упорядники І. Крип'якевич, І. Бутич. К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. 740 с.
- Запорожці. До історії козацької культури. К.: Мистецтво, 1993. 400 с.
- Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. / Редколегія: В. А. Смолій (відповідальний редактор) та ін. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. 800 с.
- Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. / Редколегія: В. А. Смолій (відповідальний редактор) та ін. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 2. 724 с.
- Косенко Л. Козаки. Факти. Міфи. Коментарі. Лицарський орден України. Харків: ВД «Школа», 2007. 576 с.
- Костомаров Н. Богдан Хмельницький. М.: Чарли, 1994. 768 с.
- Костомаров Н. И. Мазепа. М.: Республика, 1992. 335 с.
- Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / Видання друге, виправлене і доповнене. Львів: Видавництво «Світ», 1990. 408 с.
- Мазепа / Передмова, упорядкування тексту й ілюстрацій Ю. О. Іванченка. К.: Мистецтво, 1993. 240 с.
- Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Богдан Хмельницький. К., 2004. 448 с.

- Павленко С. Іван Мазепа. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 2003. 416 с.
- Паньонко І. М. Органи влади Запорізької Січі. Львів, 2006. 144 с.
- Плохій С. Козацький міф. Історія і націє творення в епоху імперій. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2018. 400 с.
- Сергійчук В. І. Іменем війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. К.: Видавництво «Україна», 1991. 253 с.
- Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ: Січ, 1994. 678 с.
- Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет / 2-ге видання, доповнене, перероблене. К.: Либідь, 1995. 624 с.
- Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 2003. 400 с.
- Україна крізь віки: У 15 т. / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Т. 7. В. А. Смолій, В. С. Степанков. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999. 352 с.
- Україна крізь віки: У 15 т. / Творчий задум та загальна редакція академіка НАН України В. А. Смолія. Т. 8. О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. Гетьманська держава. К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999. 304 с.
- Українське козацтво: Мала енциклопедія / Керівник авторського колективу Ф. Г. Турченко; відповідальний редактор С. Р. Лях. Видання 2-ге, доповнене і перероблене. К.: Генеза; Запоріжжя: Премер, 2006. 672 с.
- Універсали Івана Мазепи. 1687-1709. Київ – Львів: НТШ, 2002. 757 с., іл.
- Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. К.: Томіріс, 1993. 224 с.
- Шевчук В. Просвічений володар. Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. К.: Либідь, 2006. 464 с.
- Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків / Упорядник О. М. Апанович. Львів: Світ, 1990-1992. Т. 1. 319 с.; Т. 2. 392 с.; Т. 3. 456 с.

Семінарське заняття № 6.

Українська політична еліта часів національно-визвольних змагань 1917-1921 рр.

План

1. Державотворчі процеси в Україні й формування революційної політичної еліти.
2. Політична еліта і лідери Української Центральної Ради.
3. Політична еліта часів Директорії УНР.
4. Політична еліта і лідери ЗУНР.
5. Військово-політична еліта часів національно-визвольної боротьби.

Література:

- Вегеш М., Горват Л. Михайло Грушевський: Деякі аспекти наукової і політичної діяльності / Ужгородський державний університет. Ужгород: Колір Прінт, 1998. 38 с.
- Вінцковський Т. С. Політичні діячі України: 1917-2004. К., 2005. С. 48-52.
- Гирич І. Політична публіцистика Михайла Грушевського. Грушевський М. Твори у 50 томах. Т. 1. Серія: Суспільно-політичні твори. 1894-1907. Львів: Видавництво «Світ», 2002. С. 47-62.
- Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації ХІХ-ХХ століття. Київ: Yakaboo Publishing, 2019. 656 с.
- Гунчак Т. Україна: ХХ століття. К.: Дніпро, 2005. 384 с.
- Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину. К.: Либідь, 1993. 408 с.
- Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури. З творчої спадщини / Упорядники Мирон Капраль, Андрій Фелонюк, Галина Сварник, Ігор Скочилияс. Львів: Піраміда, 2016. 924 с.
- Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Документи і матеріали. Т. 1: Листопадова 1918 р. національно-демократична революція. Проголошення ЗУНР / Укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. 684 с.
- Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Документи і матеріали. Т. 2: Державотворчі й адміністративно-організаційні процеси / Укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. 712 с.
- Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Ілюстрована історія / Автор ідеї, головний редактор і керівник авторського колективу Микола Кугутяк; редакційна рада: Віктор Анушкевичус, Микола Вегеш, Максим Гон, Володимир Грабовецький, Дмитро Данилюк, Олександр Добржанський, Олег Жерноклеєв, Олександр Карпенко та ін. 524 с., іл.
- Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923: Історія / Керівник авторського колективу й відповідальний редактор Олександр Карпенко. Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. 628 с.
- Левицький К. Українські політики Галичини. Тернопіль: Кафедра українознавства ТАНГ, 1996. 176 с.
- Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія галицького стрілецтва. Львів: Каменярь, 1991. 200 с.
- Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів: Інститут українознавства НАНУ; Видавнича фірма «ОЛВР», 1995. 368 с.
- Макарчук С. А. Українська Республіка галичан: Нариси про ЗУНР. Львів: Світ, 1997. 192 с.
- Мірчук П. Українська державність 1917-1920. Філадельфія, 1967. 408 с.

- Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. Рим, 1989. 487 с.
- Нариси з історії дипломатії України / О. І. Галенко, Є. Є. Камінський, М. В. Кірсенко та ін., під ред. В. А. Смоля. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. 736 с.
- Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол. І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 5: Українці за межами УРСР (1918-1940). Керівник тому В. П. Трошинський. К.: Генеза, 2003. 720 с.
- Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.) / Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. С. Кармазіна. К.: Генеза, 2002. 424 с.
- Сергійчук В. Українські державники: Симон Петлюра / Видання друге, доповнене. К.: ПП Сергійчук М. І., 2009. 568 с.
- Скоропадський Павло. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / Головний редактор Ярослав Пеленський. Київ – Філадельфія, 1995. 493 с.
- Україна крізь віки: Т. 10. Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. 320 с.
- Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / Редрада: В. М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. К.: Парламентське вид-во, 2007. 1028 с.

Семінарське заняття № 7. Духовно-політична еліта України

План

1. Державотворча концепція митрополита Андрея Шептицького.
2. Патріарх Йосиф Сліпий – яскравий представник української духовної еліти.
3. Духовна еліта Української Православної церкви.

Література:

- Басараб В. Державотворча концепція та національно-патріотичні ідеї митрополита Андрея Шептицького. Ужгород: Видавництво Гражда, 2019. 232 с.
- Басараб В., Вегеш М. Життя і помисли митрополита Андрея Шептицького / Ужгородський національний університет. Ужгород, 2003. 112 с.
- Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939-1944 рр.) / Упорядники Сергій Кокін, Наталія Сердюк, Станіслав Сердюк; загальна редакція В. Сергійчук. К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. 480 с.
- Митрополит Андрей Шептицький. Канадийским русинам. Жовква: Печатня ОО. Василян, 1911. 49 с.

- Митрополит Андрей Шептицький. Промова на святочному відкритті Греко-католицької Богословської Академії. *Богословія*: науковий тримісячник. 1930. Т. VIII. Кн. 1-4. С. 1-4.
- Митрополит Андрей Шептицький. Римська унія не для українців. Експерименти Риму над українською душею. Вінніпег, 1984. 138 с.
- Митрополит Андрей Шептицький. Твори (аскетично-моральні). Праці Греко-Католицької Богословської Академії. Т. XLV-XLVII. Рим: Видання Українського Католицького Університету ім. Св. Климента Папи, 1978. 517 с.
- Митрополит Андрей Шептицький. Твори (морально-пасторальні). На тисячоліття християнської України. Т. LVI-LVII. Рим: Видання Українського Католицького Університету ім. Св. Климента Папи, 1983. 560 с.
- Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали. 1899-1944 / Упор. Оксана Гайова, Андрій Кравчук. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 1. Пастирське вчення та діяльність / За ред. Андрія Кравчука. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. 572 с.
- Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали. 1899-1944 / Упор. Оксана Гайова, Андрій Кравчук. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 2: листування / За ред. Андрія Кравчука. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1999. 571-1096 с.
- Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали. 1899-1944 / Упор. Юрій Аввакумов, Оксана Гайова. Т. III. Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Книга 1. Документи і матеріали. 1899-1917. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. 924 с.
- Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Церква і Церковна єдність. Документи і матеріали. 1899-1944 / Упор. Андрій Кравчук, Оксана Гайова. Т. 1. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу – Видавничий Відділ «Свічадо», 1995. 524 с.
- Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки. 1939-1987. В двох тамах. Т. 1. / За загальною редакцією Володимира Сергійчука. К.: ПП Сергійчук М. І., 2012. 656 с.
- Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки. 1939-1987. В двох тамах. Т. 2. / За загальною редакцією Володимира Сергійчука. К.: ПП Сергійчук М. І., 2012. 480 с.
- Шептицька Софія. Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів: Видавництво «Свічадо», 2015. 292 с.
- Шептицький А. Послання любови. Брустури: Дискурсус, 2015. 224 с.
- Шептицький А. Як будувати Рідну Хату? Львів: Свічадо, 1999. 48 с.
- Шептицький Андрей. Пастирські послання 1899-1914 рр. Т. I / Упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів: Фондація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2007. L+1014 с.
- Шептицький Андрей. Пастирські послання 1918-1939 рр. Т. II / Упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів: Фондація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2009. XII+1014 с.

Шептицький Андрей. Пастирські послання 1939-1944 рр. Т. III / Упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів: Фундація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2010. XXXII+828 с.

Шептицький Андрей. Пастирські послання. Спільні пастирські послання. Т. IV / Упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів: Фундація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2013. XIV+1194 с.

Шептицький Андрей. Письма-послання (1939-1944 рр.). Львів: Фонд духовного відродження імені Митрополита Андрея Шептицького, 1991. 457 с.

150 думок Митрополита Андрея Шептицького / Упор. Тереза Ференц. Львів: Свічадо, 2015. 144 с.

Семінарське заняття № 8. Феномен радянської еліти (номенклатури)

План

1. Основні етапи формування радянської політичної еліти.
2. Основні риси радянської партійної номенклатури.
3. Авторитарні політичні лідери радянської епохи.
4. Причини падіння політичного режиму партійної номенклатури в СРСР і УРСР.

Література:

Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу. К.: ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2005. 498 с.

Андрущенко В. П., Губерський Л. В., Михальченко М. І. Культура. Ідеологія. Особистість. К., 2002. 580 с.

Андрущенко Т. В. Ціннісний дискурс цивілізацій. К.: Університет «Україна», 2011. 440 с.

Добіжа В. В. Історичні етапи формування української політичної еліти. *Науковий часопис НПП імені М. П. Драгоманова*. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2013. Випуск 10. С. 17-22.

Журавський В., Кучеренко О., Михальченко М. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. К.: Логос, 1999. 283 с.

Кухта Б. Феномен політичного лідера. Історичні силуети на тлі епох. Львів: Кальварія, 2000. 232 с.

Кухта Б., Романюк А., Поліщук М. Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник / За редакцією Б. Кухти. Львів: Кальварія, 1997. 288 с.

Кухта Б., Теплохова Н. Політичні еліти і лідерство. Львів, 1995. 199 с.

Політика в особах (Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти): навчальний посібник / За заг. ред. проф. Ф.М. Рудича. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 400 с.

Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / Редколегія: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови). К.: Парламентське видавництво, 2007. 1028 с.

Семінарське заняття № 9.
Політико-управлінська еліта України
як чинник державотворення

План

1. Політична еліта в системі державного управління.
2. Основні моделі розвитку політико-управлінських еліт.
3. Політико-управлінська еліта в умовах суспільної трансформації.
4. Регіональний фактор у формуванні політико-управлінської еліти.
5. Проблеми децентралізації та регіональна еліта.

Література:

- Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу. К.: ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2005. 498 с.
- Андрущенко В. П., Губерський Л. В., Михальченко М. І. Культура. Ідеологія. Особистість. К., 2002. 580 с.
- Головатий М. Ф. Людина і політика : підруч. для студ. ВНЗ Міжрегіон. акад. упр. персоналом. К.: Персонал, 2012. 351 с.
- Еліти і цивілізаційні процеси формування націй: Збірник статей. У 2 т. / Головний редактор О. Рафальський. К., 2006. Т. 1. 496 с.; Т. 2. 584 с.
- Елітознавство / За загальною редакцією В. А. Гошовської. К., 2013. 268 с.
- Журавський В., Кучеренко О., Михальченко М. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. К.: Логос, 1999. 283 с.
- Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації: аналітична доповідь / За ред. д. політ. н., професора Г. І. Зеленько. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 164 с.
- Круглікова Н. Механізм формування, проблеми та перспективи розвитку політичної еліти в сучасній Україні. *Актуальні проблеми державного управління*. Збірник наукових праць. 1999. Випуск 2. С. 340-345.
- Крюков О. Демократизація суспільства як розвиток еліти. *Вісник НАДУ*. 2004. № 4. С. 470-475.
- Крюков О. І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення. К.: Видавництво НАДУ, 2006. 252 с.

- Крюков О. Проблеми рекрутування, репродукції та циркуляції еліт. *Збірник наукових праць НАДУ*. 2004. Випуск 2. С. 208-213.
- Крюков О. Процес політичної елітаризації та соціальні умови становлення політико-управлінської еліти України. *Збірник наукових праць НАДУ*. 2005. № 1. С. 270-275.
- Пірен М. Елітологія: Підручник. К., 2014. 300 с.
- Пірен М. І. Лідерство: сутність та реалізація в українському суспільстві: Навчальний посібник. К.: Інститут «Україна», 2012. 232 с.
- Пірен М. І. Менеджмент і маркетинг у діяльності державної влади: Навчальний посібник. К.: Талком, 2013. 210 с.
- Пірен М. І. Політико-управлінська еліта України: соціопсихологічний аналіз. Чернівці, 2013. 424 с.
- Пірен М. Політична еліта та проблеми політичної елітаризації українського суспільства. *Вісник УАДУ*. 2001. № 1. С. 242-249.
- Пірен М. Українська еліта і проблеми модернізації суспільства. *Універсум*. 2000. № 3-4. С. 11-16.
- Політика в особах (Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти): навчальний посібник / За заг. ред. проф. Ф.М. Рудича. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 400 с.
- Політична влада і опозиція в Україні: порівняльний аналіз із зарубіжними країнами / За заг. ред. Ф. М. Рудича. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2016. 488 с.
- Рудич Ф.М. Много ли власти нужно власти? Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2009. 302 с.
- Ситник П. К., Дербак А. П. Проблеми формування національної самосвідомості в Україні. К.: НІСД, 2004. 226 с.
- Сурай І. Формування та розвиток еліти в державному управлінні: історія, методологія, практика. К.: ЦП «КОМПРИНТ», 2012. 332 с.
- Сучасна управлінська еліта в Україні: якісні характеристики, шляхи та методи підготовки. К., 2003. 180 с.
- Танчер В., Кучеренко О. Ідеї елітизму в контексті демократичної трансформації суспільства. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 1998. № 3. С. 5-16.
- Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. / Редколегія: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови). К.: Парламентське видавництво, 2007. 1028 с.
- Українське суспільство 1992-2012. Стан та динаміка змін. Соціальний моніторинг / За редакцією В. Ворони, М. Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, 2012. 660 с.

Семінарське заняття № 10. Сучасна українська еліта і перспективи її розвитку

План

1. Види еліт сучасного українського суспільства.
2. Функції сучасної української політичної еліти.
3. Владна еліта та опозиція: до проблеми взаємин.
4. Проблеми і перспективи сучасної української еліти.
5. Сучасні дослідники про «справжню» політичну еліту України.

Література:

- Аверянова Н. Консолідація українства як пріоритет завдання національної еліти України. *Українознавчий альманах*. Випуск 22. С. 67-72.
- Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу. К.: ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2005. 498 с.
- Андрущенко В. П., Губерський Л. В., Михальченко М. І. Культура. Ідеологія. Особистість. К., 2002. 580 с.
- Андрущенко В. Світанок Європи: Проблема формування нового учителя для об'єднаної Європи ХХІ століття. К.: Знання України, 2011. 1099 с.
- Андрущенко Т. В. Ціннісний дискурс цивілізацій. К.: Університет «Україна», 2011. 440 с.
- Балабан Р. Феноменальні риси сучасної політичної еліти України. *Політичний менеджмент*. 2007. Спеціальний випуск. С. 54-61.
- Білополий В. В., Руденко С. Г. Проблема української еліти з точки зору її елітарності. *Вісник Придністровської державної академії будівництва та архітектури*. 2008. № 12. С. 56-58.
- Гладкий О. До проблеми політичної еліти України. *Нова політика*. 1999. № 3. С. 43-45.
- Головатий М. Ф. Людина і політика : підруч. для студ. ВНЗ Міжрегіон. акад. упр. персоналом. К.: Персонал, 2012. 351 с.
- Горбулін В. Мой путь в зазеркалье. Не только путевые заметки. К.: Брайт Букс, 2019. 280 с.
- Горохова Л. В. Вплив політичної еліти на суспільну ситуацію в Україні. *Українські еліти у цивілізаційному розвитку Європи*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Житомир: Видавництво Євенок О. О., 2017. С. 156-160.
- Дзюба І. На еліту надійся, а сам не плошай. *Національна безпека і оборона*. 2003. № 9. С. 34-36.
- Еліта: витоки, сутність, перспектива / За редакцією В. Г. Кременя. К.: Знання, 2011. 527 с.

- Журавський В., Кучеренко О., Михальченко М. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. К.: Логос, 1999. 283 с.
- Загрійчук І. Д. Політична еліта як проблема сучасної України. *Українські еліти у цивілізаційному розвитку Європи*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Житомир: Видавництво Євенок О. О., 2017. С. 139-143.
- Занік Я. М. Типи, поняття та класифікація еліт в історичному контексті. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2008. № 11 (129). С. 101-105.
- Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації: аналітична доповідь / За ред. д. політ. н., професора Г. І. Зеленько. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 164 с.
- Каспрук В. Рекрутування еліт. *Підтекст*. 1998. № 23. С. 11-13.
- Коваль А. Спроба типологізації політичної еліти України. *Студія «Генеза»*. 1997. № 4. С. 5-8.
- Козловець М. А. Елітаризація політичного правлячого класу як імперативна передумова українського поступу. *Українські еліти у цивілізаційному розвитку Європи*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Житомир: Видавництво Євенок О. О., 2017. С. 144-149.
- Козловець М. А. Політична еліта як суб'єкт державотворення в умовах трансформації українського суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2017. № 2 (33). С. 74-87.
- Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу. К., 1996. 793 с.
- Круглашов А. Алхімія посткомунізму: чи допоможе філософський камінь елітизму? *Регіональні та національні еліти: хто формує політику*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Чернівці, 6-7 грудня 2001 р. Чернівці, 2001. 279 с.
- Круглікова Н. Механізм формування, проблеми та перспективи розвитку політичної еліти в сучасній Україні. *Актуальні проблеми державного управління*. Збірник наукових праць. 1999. Випуск 2. С. 340-345.
- Крюков О. Демократизація суспільства як розвиток еліти. *Вісник НАДУ*. 2004. № 4. С. 470-475.
- Кухта Б. Феномен політичного лідера. Історичні силуети на тлі епох. Львів: Кальварія, 2000. 232 с.
- Кухта Б., Романюк А., Поліщук М. Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник / За редакцією Б. Кухти. Львів: Кальварія, 1997. 288 с.
- Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідерство. Львів,, 1995. 199 с.
- Орлов О. В. Проблеми формування управлінської еліти у сучасному українському суспільстві. *Публічне управління: теорія і практика*. 2014. Випуск 1. С. 92-96.

- Падалка С. С. Проблеми елітаризму українського фермерства у вимірі цивілізаційного розвитку Європи кінця ХХ – початку ХХІ ст. *Українські еліти у цивілізаційному розвитку Європи*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Житомир: Видавництво Євенок О. О., 2017. С. 150-155.
- Пахарев А. Политическое лидерство и лидеры. К.: Знамя Украины, 2001. 270 с.
- Пахарев А. Політична еліта формальна? Справедлива? *Віче*. 1997. № 11. С. 3-14.
- Пірен М. Політична еліта та проблеми політичної елітаризації українського суспільства. *Вісник УАДУ*. 2001. № 1. С. 242-249.
- Пірен М. Українська еліта і проблеми модернізації суспільства. *Універсум*. 2000. № 3-4. С. 11-16.
- Політика в особах (Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти): навчальний посібник / За заг. ред. проф. Ф.М. Рудича. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 400 с.
- Політична влада і опозиція в Україні: порівняльний аналіз із зарубіжними країнами / За заг. ред. Ф. М. Рудича. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2016. 488 с.
- Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К.: Парламентське видавництво, 2011. 808 с.
- Політична система для України: Історичний досвід і виклики сучасності / В. М. Литвин, головний редактор. К.: Ніка-Центр, 2008. 988 с.
- Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; за редакцією Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-ге видання, доповнене і перероблене. К.: Генеза, 2004. 736 с.
- Політологічний словник / За редакцією М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. К., 2005. 792 с.
- Попович М. Українська модель суспільного розвитку: бажання і реальність. *Філософська думка*. 2010. № 2. С. 5-11.
- Правляча еліта сучасної України. *Український центр дослідження миру, конверсії та конфліктних ситуацій*. Аналітична доповідь 10. К., 1998. 62 с.
- Правляча еліта України / М. Шульга, О. Потехін, І. Бойко та ін. К., 1998. 68 с.
- Приходько С. Політичні аспекти теорії еліти в українській суспільно-політичній думці ХХ ст. К.: Стилос, 1999. 47 с.
- Роль еліт у трансформаційному суспільстві. К., 2003. 179 с.
- Рудич Ф.М. Много ли власти нужно власти? Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2009. 302 с.
- Сахань О. М., Мельник І. Л. Політична еліта України: сучасний стан та перспективи. *Актуальні проблеми державного управління*. Збірник наукових праць. Харків: Видавництво ХарРІ НАДУ «Магістр», 2012. № 2 (42). С. 275-282.
- Ситник П. К., Дербак А. П. Проблеми формування національної самосвідомості в Україні. К.: НІСД, 2004. 226 с.
- Требін М. П. Політична культура владної еліти України в умовах розбудови демократичної правової держави. *Проблеми та перспективи формування*

національної гуманітарно-технічної еліти. Збірник наукових праць / За редакцією Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО, О. Г. РОМАНОВСЬКОГО. Харків: НТУ «ХП», 2010. Випуск 26 (30). С. 110-118.

Троян С. Політична еліта України: земна боротьба за владний олімп. *Регіональні та національні еліти: хто формує політику*. Матеріали міжнародної наукової конференції, Чернівці, 6-7 грудня 2001 р. Чернівці: Букрек, 2002. 280 с.

Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / Редколегія: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови). К.: Парламентське видавництво, 2007. 1028 с.

Українське суспільство 1992-2012. Стан та динаміка змін. Соціальний моніторинг / За редакцією В. Ворони, М. Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, 2012. 660 с.

Уряди України у XX ст. Науково-документальне видання / Відповідальний редактор В. М. Литвин. К.: Наукова думка, 2001. 608 с.

Шевчук С. Ф. Філософія та її роль у формуванні елітарної особистості. *Українські еліти у цивілізаційному розвитку Європи*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Житомир: Видавництво Євенок О. О., 2017. С. 192-197.

Якобчук В. П., Бражевський В. М. Роль владних еліт у запобіганні корупції. *Українські еліти у цивілізаційному розвитку Європи*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Житомир: Видавництво Євенок О. О., 2017. С. 177-181.

**ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ЗАСВОЄНИХ ЗНАНЬ
З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
«АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО ЕЛІТОТВОРЕННЯ»
ДЛЯ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ
Доктор філософії / Doctor Philosophy (Ph.D)**

1. Поняття та особливості політичних еліт як суб'єктів політики.
2. Політична еліта.
3. Національна еліта.
4. Структура політичної еліти.
5. Типологія політичних еліт.
6. Правляча еліта і контр еліта.
7. Проблема політичної еліти в історії світової політико-соціологічної думки.
8. Світові теорії політичного лідерства.
9. Авторитарні політичні лідери.
10. Демократичні політичні лідери.
11. Диктатори.
12. Концепція «богоугодного володаря» ігумена Феодосія Печерського і Нестора літописця.
13. Концепція «князівського одновладдя» митрополита Іларіона і К. Смолятича.

14. Володимир Мономах про роль князя в суспільстві як володаря.
15. Станіслав Оріховський про «видатну і сильну особистість».
16. Богдан Хмельницький – харизматичний лідер козацької України.
17. Українські гетьмани і кошові отамани – представники козацької еліти XVI-XVIII ст.
18. Перетворення козацької еліти бюрократію, розчинення її серед російської еліти.
19. Ідея елітарної особистості у поглядах Григорія Сковороди.
20. Проблема «будителя і маси» у творчості І. Франка.
21. Гуманістична ідея Лесі Українки.
22. Егалітарні погляди українських мислителів кінця XIX ст. С. Подолинський і М. Драгоманов.
23. Концепція національної аристократії В. Липинського.
24. В. Липинський про постійне оновлення політичних еліт («циркуляція еліт»).
25. Д. Донцов про «касту ліпших людей», «провідну верству», «правлячу верству».
26. Ідея «ієрархізації суспільства» Д. Донцова як протиположна західноєвропейському парламентаризму.
27. Погляди М. Грушевського на роль еліти у державотворчих процесах.
28. В. Винниченко про нерівність у відносинах між українською і російською націями.
29. Еліта робітництва і селянства М. Хвильового.
30. Політична еліта України в працях І. Лисяка-Рудницького.
31. Етапи формування закарпатської політичної еліти.
32. Закарпатська еліта у XVIII-XIX ст. І. Орлай, В. Кукольник, П. Лодій, Ю. Гуца-Венелін.
33. М. Балудянський – перший ректор Петербурзького університету.
34. Політична еліта Карпатської України.
35. Августин Волошин – президент Карпато-Української держави (1938-1939 рр.).
36. Особливості політичного елітотворення в Закарпатській Україні (1944-1946 рр.).
37. Українська політична еліта часів національно-визвольних змагань 1917-1921 рр.
38. Політична еліта УНР. М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, П. Скоропадський.
39. Політична еліта ЗУНР. Є. Петрушевич.
40. Духовно-політична еліта України.
41. Митрополит Андрей Шептицький – духовний лідер Галичини першої половини XX ст.
42. Патріарх Йосиф Сліпий.
43. Визначні духовні постаті Української Православної церкви.
44. Військова еліта України (Українські січові стрільці, Українська Галицька Армія, Українська Повстанська Армія, Організація Народної Оборони «Карпатська Січ», український генералітет Радянської Армії часів Другої світової війни).

45. Чинники формування політичної еліти в Україні на базі колишньої номенклатури.
46. Основні етапи формування радянської політичної еліти в Україні.
47. Професійні якості та політичні орієнтації сучасної української політичної еліти.
48. Шляхи подолання «родимих плям» української правлячої еліти.
49. Репродукція, рекрутування та циркуляція сучасних українських еліт.
50. Засади взаємодії «старої» та «нової» правлячої еліти.
51. Сучасні соціальні умови формування політичної еліти в Україні.
52. Клановість сучасних владних еліт.
53. Характеристика центральної еліти в Україні.
54. Особливості регіональної української еліти.
55. Рівень довіри українського населення до правлячих еліт.
56. Українські дисиденти і моральні авторитети сучасної України.
57. Президенти незалежної України.
58. Урядова еліта в незалежній Україні.
59. Парламентська еліта сучасної України.
60. Партийна еліта України.
61. Опозиційна українська політична еліта.
62. Регіональна українська політична еліта.
63. Інституціоналізація та позиціонування регіональних політичних еліт в сучасній Україні.
64. Національна ідея України в контексті викликів ХХІ ст.
65. Українські цінності як основа формування української нації.
66. Пріоритетні завдання створення ефективної державної кадрової політики в Україні.
67. Формування еліти в державному управлінні: світовий досвід та висновки для України.
68. Формування толерантності майбутньої еліти України.
69. Політична культура еліти: сутність та основні особливості становлення в Україні.
70. Становлення національної ідентичності сучасної української еліти.
71. Перспективи розвитку сучасної української еліти.
72. Сучасні дослідники української політичної еліти.
73. М. Шульга про етапи становлення української національної еліти.
74. Проблеми криміналізації правлячої еліти та виникнення клановості (сучасні дослідження).
75. Українські дослідники про «спадковість владної еліти».
76. В. Горбулін про «справжню» українську еліту.

ІСТОРИКО-ПОЛІТОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ТА МІСЦЕ В НІЙ ІСТОРІЇ ЗАКАРПАТТЯ (Матеріали до лекцій)

Сьогодні М. С. Грушевський повертається до нас передусім як видатний історик, як одна з головних постатей українського національного самоствердження в новітній історії України. Він підніс українську історіографію до світового рівня, а своєю унікальною десятитомною «Історією України-Руси» – створив Біблію українського народу, чим поклав могутні підвалини для національно-державного відродження. Велика заслуга М. С. Грушевського в тому, що у своїх наукових і науково-популярних працях він осягав історію всіх українських земель, незалежно від того, під владою яких чужоземних держав вони знаходилися. Він збирав до купи і органічно поєднував усе, що стосувалося української нації, подавав історію українського народу як єдиний безперервний еволюційний процес. Усе своє життя вчений боровся за з'єднання воедино всіх українських земель, показував і доводив спільність їх життя й інтересів у минулому та спільність їх прагнень у майбутньому. Видатний український історик, учень М. С. Грушевського, І. П. Крип'якевич писав: «Коли українська нація почувається тепер одноцільною й однодумною, то це в неمالій мірі заслуга саме Грушевського».

Автори біографічного нарису про визначного історика Ю. Шаповал та І. Верба слушно зауважили, що «Михайло Грушевський – одна з ключових постатей української політики і національної гуманітарної науки першої чверті ХХ ст... У своїй державотворчій діяльності суспільствознавець керувався принципами законності й моральності, згуртував когорту тих подвижників, котрі закладали конституційні засади майбутньої української державності. Його життя було складним і суперечливим. Він пізнав насолоду від творчої, звитязної праці, досяг європейської і світової слави на теренах науки... Могутня зброя вченого – це його концепція безперервності українського історичного процесу. Вона озброювала тих, хто мріяв про волю України, ставала дороговказом для дослідників національної минувшини» [36, с. 6]. Відомий канадський вчений Франк Сисин високо оцінив головну працю Михайла Грушевського: «Історія України-Руси» є найбільш вичерпним викладом стародавньої, середньовічної та ранньомодерної історії українського народу. Написана найвидатнішим українським новочасним істориком Михайлом Грушевським «Історія» залишається неперевершеною у використанні джерел і літератури, незважаючи на те, що її останній том завершений понад шістьдесят років тому (стаття Ф. Сисина написана у 1999 р. – Авт.). Для розвитку українського національного руху вона є науковим підтвердженням, що українці це народ з власним історичним процесом. Значущість цієї праці для українців така ж, як і «Історія Чехії» Франтішека Палацького для чехів...» [31, с. 6].

На глибоке переконання іншого визначного зарубіжного дослідника життя і творчості М. С. Грушевського Любомира Винара, він в історії розвитку історичної науки «увійшов як найвидатніший український історик світового виміру, засновник української національної історіографії і безприкладний організатор наукової діяльності, зокрема історичних досліджень. Його модель-схема історії України стала загальною схемою української наукової історіографії, а його монументальний твір «Історія України-Руси» оцінюється, як писав Джеймс Вестфол Томпсон, монументом історичної ерудиції», що дав тривку основу українській історіографії і випровадив її на світовий науковий форум. До сьогодні праця вважається найвидатнішим історичним твором української наукової історіографії і наукового українознавства» [8, с. 31-32]. В іншій своїй праці Л. Винар ставить питання: «... Чи сплатило сучасне покоління довг вдячності Великому Українцеві Михайлові Грушевському. Думаємо, що ні. Незважаючи на наші успіхи в розвитку грушевськознавства, є великі недосягнення. На увазі маємо невідкличну потребу повного видання усіх наукових, публіцистичних і белетристичних творів Грушевського з різних періодів його творчості. Друга вимога – це видання його епістолярної спадщини і опрацювання відповідних довідкових видань і монографій, присвячених життю і творчості історика. Доки не

спроможемося зреалізувати ці проекти, тяжко говорити про сплачений довг, про наше виповнення наукового і національного обов'язку перед будівничим Нової України, її Великим Сином Михайлом Сергійовичем Грушевським» [9, с. 49]. У передмові до повного зібрання творів Михайла Грушевського член-кореспондент НАН України Павло Сохань справедливо зауважив: «Інші народи вже давно видали повні зібрання творів батьків своєї нації – скажімо, чехи видали праці Т. Масарика, поляки – Й. Пілсудського. Українцям необхідно надолужувати згаяне. Адже видання повної спадщини М. Грушевського є загальнодержавною справою, для якої не можна шкодувати коштів та зусиль. Без М. Грушевського світові важко пізнати українську націю...» [32, с. 15].

Для закарпатців особливої уваги заслуговує той факт, що М. С. Грушевський не обійшов своєю увагою і проблеми історії Закарпаття. Для дослідження історії нашого краю вчений широко використав староруські літописи, угорські джерела та праці російських, українських, угорських, чеських, словацьких, німецьких та закарпатських істориків. Це дало йому змогу в другому томі «Історії України-Руси» подати окремим параграфом «Історичну літературу Угорської Русі» [13, с. 581-583], вмістити карту «Західна Україна в XI–XIII віках» [13, с. 600-601]. В цьому плані його заслуга не тільки як дослідника краю, а як історіографа історії Закарпаття. М. С. Грушевському належить ціла низка блискучих положень з історії Закарпатської України. Мова йде про такі загальновідомі праці вченого, як «Історія України-Руси», «Ілюстрована історія України», «Очерк истории украинского народа», «Як жив український народ», «Про старі часи на Україні», «Справа українського університету у Львові», «Справа українських катедр і наші наукові потреби» та ін. Вивчення різноманітних джерел та літератури допомогло вченому побачити за уявною одноманітністю ціле розмаїття складових частин історії «угорської України» як єдиного загальноукраїнського процесу.

Які ж основні питання історії Закарпаття знайшли своє відображення в працях М. С. Грушевського? Перш за все, це проблема заселення краю слов'янським, а пізніше українським етносом задовго до приходу угорських племен в Тисо-Дунайську низовину. На сучасному етапі це положення широко обґрунтоване в роботах археологів, які датують пам'ятки слов'янської матеріальної культури на території Закарпаття VI–VII ст. н.е. Серед робіт, проведених на новобудовах Закарпаття в 70-80-х роках XX ст., значне місце належить давньослов'янським і давноруським пам'яткам VI–XIII ст. В основному це поселення, розташовані в рівнинній і передгірській зонах краю (Баркасово, Берегово, Галоч, Гомок, Комарівці, Коритняни, Клячаново, Перехрестя та ін.). У 1983-1984 роках при роботах на газопроводі Уренгой – Помари – Ужгород було відкрито два поселення празької (корчакської) культури VI–VII ст. н. е. в Галочі Ужгородського району та м. Берегові. До цього часу теоретично існував хронологічний розрив між відомими давньослов'янськими пам'ятками VIII–IX ст. типу луки-райковецької та нібито відсутніми пам'ятками празької культури. Це дало право С. Пеняку, який першим відкрив і дослідив ряд поселень празької (корчакської) культури, аргументовано говорити про час заселення Закарпаття слов'янами. Ним же опублікована монографія «Ранньослов'янське і давноруське населення Закарпаття VI–XIII ст.» (К., 1980) [29, с. 13].

Спостереження М. С. Грушевського мають не лише історіографічну цінність, але й зберігають своє значення як один із наукових підходів до з'ясування проблеми етногенезу слов'ян. У контексті поглиблення своїх спостережень, конкретизації тих чи інших теоретичних узагальнень і висновків, М. С. Грушевський здійснив короткий науковий огляд історії Угорської Русі. Нарис про Угорську Русь дає нам предметне уявлення про територію, населення, загальні тенденції економічного, суспільно-політичного і культурного розвитку.

Виходячи з літописного повісткування про розселення східних слов'ян, вчений приймає до уваги літописне твердження, що на заході за Дулібами сиділо руське плем'я хорватів. Він підкреслив, що це положення опирається на звістку візантійського історика Костянтина Порфирородного про Білу Хорватію. М. С. Грушевський вказує, що «виходячи з звістки про руських хорватів (властиво здогадів про їх осад) і звістки Костянтина, що на

Білих Хорватів нападають печеніги, припускають звичайно Білу Хорватію, що тягнулася по Карпатському підгір'ю від басейну Лаби над верхній Дністер (або як приймають інші – на полудневім згір'ю Карпатів (в теперішній Угорщині)» [14, с. 211]. Сукупність історичних джерел мали замінити археологічні знахідки. Михайло Грушевський прийшов до висновку, що тогочасні здобутки археології були ще незначними. І тому, будучи істориком чесним і справедливим, він констатував, що це питання слід вважати відкритим, бо «сумнівна річ, чи було українське плем'я зване Хорватами і не знати, де воно сиділо» [14, с. 213]. У монографії «Очерк истории украинского народа» він писав, що «гірську область Карпат займала група дрібних народів неясного, ймовірно фракійського походження» [11, с. 20; 6, с. 137-139].

Незважаючи на те, що «хорватське питання» так і не було з'ясоване, однак воно, на думку М. С. Грушевського, було другорядним. Головне полягає зовсім в іншому: «Яке плем'я мешкало на підгір'ю Карпатським, в Галичині, літописці не кажуть. Але і там і тут мешкали також українські племена, або краще сказати – східно-полудневі племена слов'янські, з котрих вийшов нинішній український нарід...». Таким чином, академік зробив висновок, що населення, яке заселяє Закарпаття, є українським, автохтонним. У фундаментальній «Історії України-Руси» дослідник писав: «Русини в Угорщині такі ж давні осадники, як і Угри, і що в Карпатських горах вони вже жили від непам'ятних часів – коли ще Угри мандрували до Угорщини» [14, с. 223]. В літописі «Повість временних літ» говориться про похід Володимира Святославовича 994 р. на Хорватію. М. С. Грушевський припускає, що «може ся «хорватська війна» лишилася відгомонам боротьби з Польщею? Але так само вона може бути відгомонам иньшої війни, з Чехією або Угорщиною, за Карпатську Україну».

В першому томі «Історії України-Руси» історик широко досліджує українське розселення на західних кордонах. Про територію, яку заселяла українська людність Закарпаття в давнину, вчений наголошує, що з обох сторін Карпат живуть українці. Він пише: «Сучасна етнографічна українська територія виступає далеко на захід узким клинцем, затиснена між польською і словацькою людністю. Клинець сей майже досягає верхів'я Дунайця й звідси границя йде в північно-східнім напрямі, займаючи верхів'я Попрада, Ропи, Вислоки й до Сяну... На полудні від Карпат українські осадні зачиняються також від басейну Дунайця, вже порозриваною і обтятою словацькою колонізацією українські осадні йдуть по згір'ям Карпатів вздовж угорської границі над Попрадом, по верхів'ям Ториці, Топлі, Ондави, Лаборця, аж над Угом починається більше неперервна українська територія, що йде далі між Карпатським хребтом та верхньою Тисою й її притокою Вишевою, поки не стрічається на верхів'ях Вишеви, Бистриці, Молдови з волоською колонізацією» [14, с. 213-214]. Далі М. С. Грушевський вказує, що «за суцільною українською територією, на підгір'ю українські осадні йдуть островами між словацьку, а потім між угорську колонізацію, далеко на полудень, в басейні Бодрога, Гернада, Соланої, Красної і Самоша. Але ці південні острови в значній мірі настільки вже денаціоналізовані, що про їх українську народність свідчить головно східний обряд» [14, с. 214].

Вчений вважав, що заселення гірських районів Закарпаття русинами-українцями йшло зі Сходу на Захід самим гірським хребтом, а українська людність мусила заходити в гори з рівнин й розповсюджувалась річними долинами. М. С. Грушевський вважав, що теперішні українські елементи в мішаних смугах в переважній частині останки української колонізації, а не нові здобутки її: «нової масової української колонізації в тім напрямі ми не знаємо, а коли вона давніше, то мусила бути давніше значніша, бо на наших очах український елемент, досить витривалий взагалі, винародовлюється тут на мішаних територіях, в тіснішій стичности з переважною чужою колонізацією».

Говорячи про асиміляційні процеси по відношенню до русинів-українців, історик вказує, що «Русини Спишського (сучасна Словацька Республіка) комітату переважно вже так пословачені, що тільки грецький обряд і українські елементи в мові вказують подекуди, що ми маємо до діла з колишніми русинами, і над сими руськими могилами уже йде завзята

суперечка – чи маємо тут пословачених русинів, чи споконвічних словаків. Документи з попередніх століть вказують русинів там, де вже тепер сидять самі словаки; ще на початку XIX століття мали бути значні останки русинів на Гроні, де тепер вже значаться самі словаки» [14, с. 220].

В своїх працях М. С. Грушевський показав, що подібне відбувається й на українсько-угорському пограниччі, особливо завдяки державній, суспільній та економічній перевазі мадярського елемента. Він вказує, що ще на початку XIX ст. російський вчений-мандрівник В. Броневський в праці «Путешествие из Триеста до Петербурга в 1810 году», проїжджаючи від «Мішкольца через Кошиці на Бардіїв, чув себе серед руської стихії: від Мішкольца до границь Польщі села і міста по більшій частині заняті русинами» [14, с. 221]. На кінець XIX ст., як вказує М. С. Грушевський, «число русинів на рівнині, між мадярами таки дійсно на очах маліє». Вчений приходить до висновку, що «які-ж мусів понести страти руський елемент протягом мадярського «тисячоліття»! Мусімо думати, що українські колонії, які й тепер ще переходять за Солону, Красну, Самош лишилися останками далеко густішої колись, коли не масової колонізації (сліді їх переховались ще в топографічних назвах)» [14, с. 221].

Вчений простежив асиміляційні процеси по відношенню русинів-українців також в Семиграді. Він пише: «в Семигороді вже нема русинів, вони загинули, можна сказати на нашій пам'яті ще на початку XIX ст. Мали бути їх останки. Слід русинів зівстався тільки в численних хоро- і топографічних назвах на цілій просторі Семигорода, у всяких змадяризованих, румунізованих і германізованих назвах». На основі широкого кола джерел, орфографічних і топографічних матеріалів та літератури, М. С. Грушевський зробив висновок, що на «Карпатських горах руське розселення не кінчилося... Ми подибуємо Русинів на цілій полудневій Карпатській підгір'ю, почавши від Татр до полудневих Трансильванських Альпів» [14, с. 222].

Щодо української колонізації в басейні Верхньої Тиси, – вказує історик, – то вона тут «задержалась до наших часів (в масах на підгір'ю, острівцями на рівнині), а в Семигороді і на Подунав'ю зникла цілком. На се вплинула неоднаковість колонізаційних обставин... Коли на рівнині Дунаю й Тиси з'явилися Угри, полудневі українські осадні затоплені чужою людністю, стали винародовлятися під впливом політичної і всякої иньшої переваги мадярства. Так само загинули слабкі останки української колонізації на Подунав'ю під волоським потопом». Вчений вважає, що тільки «на Карпатській підгір'ю, полишені самі собі, в інтересах для Мадярів місцевостях Русини протягом віків зміцнилися й залюднили сі краї збитою масою».

Важливе положення, яке досліджує і розвиває в своїх працях історик – це про входження Закарпаття до Київської Русі. Вчений допускається і такої думки, що Закарпаття в IX ст. було в залежності від Велико-Моравської держави, а в X ст. залежало від Київської Русі. Тільки в середині XI ст. ці землі потрапили в залежність від Угорщини. Він писав: «Підгірська Карпатська Країна остаточно ввійшла до складу Угорської держави ледви чи скоріше XI в.: перед тим вона, разом з галицьким підгір'ем, могла, бодай часами входити в круг політичного впливу Київя. Але з XI в. належала вона до Угорщини певно, і Карпати зветься на Русі Угорськими горами вже в кінці XI і на початку XII в. з огляду на їх політичну приналежність, тим часом як Угрин Кеза, XIII в., зве їх «Руськими горами» – з етнографічного погляду, чи може з огляду на Закарпатську, Галицьку Русь» [14, с. 224].

Історики різних поколінь вважали, що закарпатські землі входили до складу Галицько-Волинського князівства. Оцінюючи авторитет Лева Даниловича на міжнародній арені, українська дослідниця Н. Полонська-Василенко недвозначно стверджувала: «Лев був одним із видатних державних діячів XIII ст. Його держава і він сам були добре відомі в Західній Європі. В анонімному географічному трактаті 1308 р., який переховується в Парижі, сказано: «Рутенія – величезна країна, сусідня з Грецією та Болгарією, ця країна... тепер платить данину татарам, а князь її – Лев» [30, с. 209].

Близько 1281 р. Лев заволодів і приєднав до Галицько-Волинського князівства закарпатські землі. В «Ілюстрованій історії України», посилаючись на угорські, чеські, польські й німецькі джерела, Михайло Грушевський припускає, що за часів Лева Даниловича Закарпаття входило до складу його держави [12, с. 53]. Лев «пробував заволодіти... закарпатською угорською Україною, користуючись з замішань на Угорщині, і, здається, якийсь час володів нею, бо в одному документі Григорій надзупан бережської столиці називає себе його урядником». Разом з тим учений писав, що придбані Левом Даниловичем закарпатські території були незначними [2, 3].

Більш детально про володіння галицького князя за Карпатами М. С. Грушевський писав у багатотомній «Історії України-Руси»: «З одної грамоти нового короля Володислава Половця в 1281 р. випадково довідуємося, що військо Льва перед тим було напало й спустошило землі верхньої Тиси, положені досить далеко від границі. Потім в руських джерелах маємо звістку про якийсь похід чи подорож Льва на Угорщину в 1283 р., але звістка ця загальна, що з неї не можна догадатися, чи то був ворожий похід, чи приятельська подорож. Але судячи з того, що в поході Татар на Угорщину, що стався скоро потім (на початку 1285 р.) руські князі брали участь не радо, тільки з наказу татарського, і Лев випросився з сього походу йно перейшовши угорську границю, – треба думати, що відносини до Угорщини тоді вже були полагождені. Потім маємо звістку, що в війні кор. Андрія III (останнього з Арпадів) з герцогом австрійським помогали йому «Русини», разом з Татарами» [15, с. 98-99]. Знову повертаючись до грамоти березькому жупану Григорію, М. С. Грушевський відзначає: «Коли зведемо до купи сю згадку з тим руським походом, що заходив в Угочанський комітат, сам собою проситься вивід, що Лев був загорнув сю частину Угорської Русі й задержав за собою по угоді з угорським королем. Чи так дійсно було – годі сказати; так само зможемо сказати, чи та угорсько-руська провінція Галичина, коли дійсно була здобута Львом, довше належала до Галичини. З р. 1307 маємо грамоту того ж надзупана Григорія уже без того титулу, що могло б вказувати на те, що залежність сього краю від Галичини скінчилася.

Другу відомість, більш певну і категоричну про галицькі володіння в Угорщині маємо на одній пізнійшій грамоті кор. Кароля Анжу; з неї довідуємося про якийсь замок, захоплений руськими князями за останніх Арпадовичів: він належав до руських князів до 1320-х рр., коли його пробував відібрати кор. Кароль, і мабуть таки відібрав. Близших вказівок на місце сього замку і на великість того галицького аннекса грамота не дає ніяких. Можна лише гіпотетично шукати його в західній частині Угорської Русі, де сидів в тім часі жупан Петро, що пробував втягнути галицького князя в угорські справи. Володів ним, судячи з тих слів грамоти, ще Лев, і сю згадку можна також зв'язувати з його угорською політикою» [15, с. 99-100].

Вищезгадану проблему намагався вирішити і Василь Пачовський. «Коли до приходу половців в Угорщину, – писав він, – там зміцніла реакція проти слов'янщини, галицько-волинський князь Лев Данилович зайняв Закарпатську Русь у 1280 р. за короля Володислава IV. Він вважає себе управненим до того, бо як оженений з угорською королівною Констанцією, донькою Бели IV, дістав у віно за Констанцією посілості після Ростислава Михайловича на Закарпатті. Військо Льва напало на Угорщину й опустошило поріччя Тиси та забрало всю Карпатську Україну під владу Галицько-Волинської держави» [4]. А ось що писав з приводу цієї проблеми автор праці «Історія Підкарпатської Русі» І. Кондратович: «...Войско Льва напало на Угорщину и пустошило верхнее поречья Тиси от повночної границі аж до Вишкова». Можливо, процитовані дослідники і мають рацію, коли твердять про захоплення Левом Даниловичем частини Закарпаття, але, як би там не було, це проблема дискусійного характеру і для її вирішення необхідні нові факти.

А ось якої думки щодо цього дотримуються сучасні дослідники. Михайло Троян писав, що до Галицько-Волинського князівства була приєднана Західна частина Закарпаття – від нинішнього Берегова до гори Маковиця. Ці землі сорок років (з 1281 до 1321 рр.) перебували у складі держави Лева Даниловича та його наступника. Є ще один доказ такої

думки. Він стосується міста Сольви (Сваляви), невеликого поселення, яке до 1264 р. знаходилося «по другий бік засіки» (тобто в складі Галицько-Волинського князівства). На боці сучасних дослідників також усна народна творчість, яка зберегла згадку про «свобідні ворота». Пригадуючи ті часи, коли між Закарпаттям і Галицько-Волинським князівством не було кордону, а значить, був вільний перехід через карпатські перевали («ворота»), парубок звертається до свого сивого коня з такими словами:

Скажи мені, сивий коню,
Де суть літа, де той час?
Де суть часи слави світа
І свободні ворота? [34]

Галицько-Волинський літопис, описуючи карпатські перевали, теж кілька разів називає їх «воротами». Серед найновіших досліджень заслуговує на увагу ґрунтовна праця Л. Войтовича [10]. та монографії М. Котляра [25, 26]. Л. Войтович підсумував: «Можна не сумніватися, що принаймні десь з 1280 р. частина Закарпаття, включаючи Березьку жупу і ще якісь володіння, були під сюзеренітетом Галицької держави. Герб м. Ломпертсас (Берегово), яке з 1271 р. було центром жупи Берег, повністю співпадає з раннім гербом Львова. Цей герб міг бути наданим князем Левом Даниловичем центру своїх володінь у Закарпатті. Цікаво, що в угорському документі з 1277 р. вказувалося, що ліс Кобили південніше м. Бардієва знаходиться «біля засік нашого королівства і королівств Польщі та Русі». А за автором «Польсько-угорської хроніки» біля Солоного граду у Словаччині сходилися кордони «між угорцями, русинами і поляками» [10, с. 500].

Уже згадувані сучасні дослідники давньої історії Закарпаття С. Пеняк і П. Пеняк притримуються думки, що «до монголо-татарського вторгнення у Карпатську улоговину (1241-1242 рр.) вони (давньоруські пам'ятки Закарпаття – Авт.) мало в чому змінили своє попереднє обличчя. Прибулі угорці зі своєю кочово-скотарською культурою не могли вплинути на осілих слов'ян-землеробів, навпаки, кочівники перетворились в осілих скотарів і землеробів. Цей період випав з поля зору археологічної науки. На виявлених у 70-80-х роках ХХ ст. поселеннях і могильниках (християнських) давньоруського часу не проводились розкопки. Сьогодні про них знаємо менше, ніж про поселення і могильники VIII-IX ст. Це упущення повинні виправити представники нової плеяди закарпатських археологів» [29, с. 237].

Цікаві думки висловив М. С. Грушевський з приводу назв «русини», «українці». Для нього не викликало сумнівів, що «різномірність цих назв не має особливого значення, бо покриває поняття саме по собі ясне; вона цікава не тільки як характеристичний прояв тих історичних перемін, які прийшлося пережити цьому народові» [15, с. 98-99]. Не вина українців, що вони були накинута на роздоріжжі політичного життя, «як безборонна, беззахисна здобич для заборчих апетитів» іноземних поневолювачів [5]. Непрошені гості намагалися довести українцям, що вони «руснаки», «карпатороси», «угророси», хто завгодно, тільки не українці, а земля, на якій вони живуть з давніх часів – «земля без імені». Терміни «українець», «український» були фактично заборонені. Можливо саме тому на Закарпатті і на західноукраїнських землях терміни «Русь», «руський» ще й досі в повній силі задержалися». У статті «Українці», вперше опублікованій у 1910 р., М. С. Грушевський писав: «Я волю уживати новий, але котрий уже здобув право громадянства і в Австрії, термін «український» замість старих неточних і незручних назв: «русинський», «руський» чи «руський». У Росії найвикористовуваніша назва «русинський», досить популярна також серед поляків; але вона є цілком штучною. Українське населення Австрії зберегло для себе термінологію давньої Русі київського періоду: «Русь» у збірному значенні, «русин», «русини» як прикметник; ці назви воно уживає для своєї, української народності, а для народності великоросійської використовує переважно термін «російський» (за прикладом поляків) чи великоросійський, московський і т. п. Термін «русинський», з філологічної точки зору, такий же безглуздий, як було б безглуздо казати «англійський» замість англійський,

«іспанецький» замість іспанський, тут не вживають («рутенський» використовують лише у глузливому значенні). Але стара термінологія незручна тим, що дає привід для плутанини й неясності («руський» в устах галицького русина означає український, малоруський, ruthenisch; «русский» в устах інших – великоросійський, russisch), і цю плутанину не можуть усунути орфографічні відмінності (русский з одним «с» у значенні український, руський з двома «с» у значенні великоросійський). Тому останнім часом усе більше входить у вжиток термін «український», «австрійська Україна» і т. п. [17, с. 86].

У 1912 р. М. С. Грушевський опублікував збірку статей «Про українську мову і українську школу», в якій знову звернувся до вищеназваної проблеми: «Чому ж воно так, що на Україні не вчать дітей по-нашому, як треба? А тому, що різні пани кажуть, нібито руську мову, що нею дітей по школах вчать, наші діти розуміють як свою рідну, а селяни буцім самі не хочуть, щоб по школах їх дітей вчили українською мовою. Щоб сього не було, передусім наші люди повинні казати при кожній нагоді всю правду, всякому панові чи начальству, що наука руською мовою йде тупо, що діти її розуміють слабо, і що селяни хочуть, щоб дітей їх учили рідною мовою. Треба, щоб учили в школі і руської мови, і добре вчили, але щоб навчали рідною мовою: тоді діти і всього іншого навчатися скорше і краще, будуть знати руську мову та не будуть мішати не знати по-якому своє з руським. Се наші люди повинні самі на кожному місці казати всім, щоб не клепали на них, мовбито вони самі не хочуть, щоб їх дітей учено рідною українською мовою» [17, с. 382].

В своїх працях М. С. Грушевський торкається питання адміністративного устрою. Він вказує, що сформований в XII ст. поділ Угорщини на комітати або жупи, поширився і на Закарпатську Україну. Уже на початку XIII ст. в документах зустрічається цілий ряд назв комітатів: Спішський, Шаришський, Земплинський (сучасна Словачка Республіка), Березький, Ужанський, Угочанський, але їх кордони ще не були кінцево встановлені. Найпізніше був сформований Марамороський комітат, хоч сама назва Мараморош зустрічається в документах на межі XII і XIII ст. До утворення Марамороського комітату землі по верхній Тисі зачислялися то до Угочанського то до Березького комітатів і тільки в другій чверті XIV ст. сформувався остаточно Марамороський комітат. Вчений робить висновок, що комітатська організація «мала важне значення в житті руських земель Угорської корони за перших століть. Голова комітату – «наджупан», був безпосереднім начальником всіх місцевих свобідних, і непривілейованих верств, до котрих тутешня людність належала». «Комітатська організація, – вважав М. С. Грушевський, – ...ослабляється тільки з розвитком привілейованої земельної власності, що шириться на руським підгір'ю від XIII в. і тоді ж здобуває свої головні імунітети... З другого боку ослабляється комітатова організація через ослаблене державного характеру наджупанського уряду» [13, с. 489-490].

Багато уваги в другому томі «Історії України-Руси» вчений приділяє розгляду питання про будівництво замків як феодальних центрів. З приводу цього він писав: «впадає в око, що столичні замки комітатів, резиденції наджупанів, центри правительственного життя й разом – економічного й фіскального використання країв, в сих руських підгірських комітатах переважно лежать в полудневих околицях, на підгір'ю – Боржава, Унгвар, Земплин, по часті Шариш» [13, с. 491]. М. С. Грушевський приходиться до висновку, що очевидно «Підгірські рівнини звернули на себе увагу правительства, ніж чисто гірські околиці, ще глухі й малопрестижні, з своєю ще рідкою людністю, з перевагою ловецтва й особливо скотарства над рільництвом, тим часом як на Потисю було розвинено не тільки рільництво, але й більш делікатні культури – як плекання винограду на ширшу міру. Через теж саме й привілейована власність далеко скорше мусила розвинути на підгір'ю, ніж в самих горах...» [13, с. 491].

На думку вченого, головним способом для підпорядкування території і української людності Закарпаття угорський уряд вважав будівництво державних замків. «На території, котрою займаємося, можемо в XIII ст. на підставі документів вказати такі замки: Уйвар на Ториці, Шариш і Шоувар на Топлі, Шатор, Земплин і Поток над Бодрогом, Унгвар над Угом (Ужем), Мункач над Латорицею, Боржава над Боржавою, Вишк над Тисою, Гус над Тисою». Вивчаючи питання про поширення угорського права на організацію місцевого життя і

відносини, вчений констатував, що вже в XIII ст. «на підгір'ю ми знаходимо всі суспільні верстви, які знало се право: шляхту, духовенство, йобадьонів, привілейованих колоністів, селян, непривілейованих і замкових слуг» [13, с. 493].

Досліджуючи історію Угорської Русі, М. С. Грушевський звертає увагу на спільність закарпатських українців з українською людністю Галичини і Наддніпрянської України. Так, у праці «Як жив український народ» він наголошує, що «край, де наш народ живе, звано Україною, а народ українцями. З давніх часів він звався Русь, а люде – русини; так і досі звуть себе здебільшого наші люде в Галичині та на Угорщині (мається на увазі Закарпаття – Авт.) – русини, руснаки... і на Угорщині, під горами Карпатськими, де міста Ужгород і Мукачів, теж наші люде» [19, с. 4]. Аналогічні думки М. С. Грушевський висловив у праці «Хто такі українці і чого вони хочуть»: «Україною ми називаємо край, де більшість має український народ, себто, де українців живе більше, ніж якого-небудь народу. Коли поррахувати українців і не-українців, то виходить, що українці мають більшість на просторови від середини Карпатських гір до середини північного Кавказу, і від Чорного моря до ріки Прип'яті. Українська земля окружає широким поясом північне узбережжя Чорного моря, приблизно на тисячу, а місцями і півтори тисячі верств вздовж, а 700–900 верств вишир... На сій землі український народ, або краще сказати – ті люди, від яких пішов теперішній український народ, бо вони себе звали давніше різними йменнями, – живуть не менше як півтори тисячі літ» [18, с. 39]. Таким чином, М. С. Грушевський чітко притримується ідеї соборності всіх українських земель, включаючи до українських територій і ті, які «на порозі нової України» належали різним імперіям.

Разом з тим, досліджуючи історію українського народу як єдине цілісне, вчений вказує і на відмінності окремих її регіонів. Він розмірковує: «Такий великий край, як отсі українські землі, не може бути одинаковий, не одначе в нім життя, не однакове й господарство... Інакше господарюють, інакше живуть, інакше вбираються в Карпатських горах, інакше над морем, інакше серед лісів та болота над Прип'яттю, інакше в херсонських степах. Інакше трохи вбираються й подоляни, ...а інакше люде з гір, що звуться гуцулами, бойками й лемками і т.п.». Історик робить висновок, що незважаючи на регіональні відмінності, «та проте все – то наші люде, один народ і один край. Прислухатися до мови, подивитися до життя – й почувеш, що ближчий галичанин полтавцеві, як поляк, як чех, ближчий подолянин слобожанинові, ніж москаль або серб... Наші люде з різних країв України ближчі собі, ніж якийсь інший слов'янський народ, – то все українці, один народ український» [16, с. 6].

Важливе питання в історії Закарпаття, яке знайшло своє відображення в працях вченого – це німецька колонізація на Закарпатті. Торкаючись цієї проблеми, він писав: «Осібне місце між елементами руським і мадярським займали німецькі колоністи». М. С. Грушевський виділяє три періоди німецької колонізації в краї, вважаючи, що «початки німецької колонізації полудневого Підкарпаття відносяться до другої половини XII ст. і «вважають сю давнішу колонізацію нижненімецькою (фляндською). Але більш інтенсивніше німецька колонізація розвинулася в XIII ст., з Саксонії, разом, а по части – і в зв'язку з німецькою колонізацією Польщі» [13, с. 503].

На глибоке переконання М. С. Грушевського, колонізація XIII ст. перевершила давнішу, про яку тепер тільки можна здогадуватися. Він вважає, що великий вплив на розвиток німецької колонізації в Закарпатті, як і в Угорщині в цілому, мало татарське спустошення. Німецькими колоністами хотіли угорські королі винагородити тодішні втрати людности, як це робили польські, та навіть руські князі. Досліджуючи дану проблему, М. С. Грушевський вважав, що головним тереном цієї колонізації на Угорській Русі було русько-словацьке пограниччя: Спіш і частинами Шарішська столиця. В Спішу німці і чисельно відігравали важливу роль, і об'єдналися в досить поважну організацію. Вказує історик і на те, що поодинокі німецькі колонії йшли далі на схід. Із західних громад вчений згадує Пряшів, Кошиці. Він твердить, що в Бардієві німецька колонія утворилася в XIII ст., хоч осадчий привілей їм вперше було надано 1320 р. На підгір'ї німецькі колонії зустрічаються в Шаторучелі, Шарошпотоці біля Бодрога... На основі вивчення джерел та матеріалів, М. С.

Грушевський показав, що в південній Мараморощині німецька колонізація поширюється в першій чверті XIV ст. Німецькі колоністи згадуються в цей період у таких містах і містечках Закарпаття як Хуст, Вишково, Тячів, Довге Поле.

Історик вважає, що німецька колонізація в краї знаходила особливу підтримку з боку угорського уряду, який прагнув її поширення з мотивів колонізаційних і фіскальних, надавав всілякі пільги колоністам. Німецькі громади мали повну самоуправу – звичайно самі вибирали собі старшину і священика. Втручання провінційної адміністрації було обмежене. Тільки у важливих карних справах як вбивство, пролиття крові, крадіж, вирішував над колоністами суд наджупан, в усіх інших випадках судив їх сам вїт. До своїх громад німці-колоністи могли приймати кожного вільного, а той міг вільно виходити з громади. Подальше заселення території Закарпаття німецькими колоністами продовжувалося аж до початку XIX ст. Розширювалися вже існуючі села – чи засновувались нові німецькі поселення. Таким чином, уже в період середньовіччя етнічна карта Закарпаття набирає строкатого характеру. Основну частину його території населяли русини-українці, південна рівнинна частина заселялась переважно угорцями, ряд острівців із компактних поселень утворили німецькі колоністи, на сході краю розташувалося декілька румунських поселень, на заході Закарпаття у ряді сіл вперемішку з українцями та угорцями проживали словаки.

В статті «Справа українсько-руського університету у Львові» М. С. Грушевський наголосив про денаціоналізаторську політику по відношенню до українського народу з боку російського царизму та австро-угорського цісаризму. Говорячи про вищі навчальні заклади в Україні, підкреслює, що в жодному з університетів на українських землях не ведеться викладання українською мовою. Він писав: «В трьох університетах на Україні (Київський, Харківський і Одеський – Авт.) не лише нема ні однієї кафедри з українською мовою викладання, але й українська мова і література не студіюється, українська історія входить в круг російської. Але не набагато ліпше стоїть справа в конституційній Австрії. В Галичині Русини слухають університетських викладачів польських, на Буковині німецьких, в Угорській Русі мадярських...» [1, с. 22-40].

Окремі питання історії Закарпаття М. С. Грушевський розглядає в своїй праці «Ілюстрована історія України», виданій вперше в 1911 р. У названій монографії вчений виділив невеличкий розділ, присвячений історії краю під назвою «Угорська Україна». Матеріал з давньої історії Угорської України до середини XVII ст. майже той самий, тільки в більш стислій формі, який дослідник виклав у своїй багатотомній «Історії України-Руси» [12, с. 437]. В «Ілюстрованій історії України» вчений звернув більшу увагу на зв'язки закарпатських русинів-українців з Галичиною. На основі аналізу джерел та літератури історик стверджує: «Притикаючи до українського розселення на північ від Карпатів, українські закарпатські оселі мусіли стояти в тісних зв'язках з галицькими оселями по другий бік Карпат... Бачимо, що за сі гірські краї довго йшла боротьба між Галичиною і Угорщиною» [12, с. 437].

На відміну від своїх попередніх праць, автор монографії вважав, що кордон, який існував на початку XX ст. між Галичиною і Угорщиною, остаточно був установлений наприкінці XIV ст. В праці констатується: «Угорські королі, поширивши свою владу на полудне від Карпатського хребта, хотіли забрати й північне галицьке згір'є і часами, хоч на короткі хвили їм се удавалося прикінці XII і в початку XIII в. І навпаки, як Угорщина підупала з кінця XIII в., галицькі князі пробували собі загорнути закарпатські краї. Нарешті після того, як королеви угорському Людовіку і його сім'ї не удалося загарбати Галичину під Угорщину в 1370-х роках, з 1380-х років установилася на довгі часи та галицько-угорська границя, яка додержалася і до наших днів» [12, с. 437].

Важливим моментом названої праці є часте вживання назв «Угорська Україна» і «Закарпатська Україна». Вчений ставить питання: «Чи була ся Закарпатська Україна колись однопільною політичною областю, не знаю, на се бачать деякі натяки в старих звістках, але з ранніх часів, XII–XIII в., бачимо сі закарпатські землі вже поділені на столиці або комітати, великі округи, на котрі поділена ціла Угорщина». М. С. Грушевський вважав, що поділ на

комітати роз'єднав ще більше і без того розкидану і географічними обставинами роз'єднану закарпатську територію, бо «подробивши її на часті, зв'язав кожду з них з сусідніми неукраїнськими територіями угорськими, словацькими, румунськими» [12, с. 437-438].

Дослідник зауважує, що майже «не стрічаємо фактів, де ся Закарпатська Україна виступила б разом і одностайно». Він робить висновок, що «не легко їй було себе проявити, бо і тут, як і в сусідній Галичині XVI–XVII в., українська людність представлена була тільки поневоленими і обтяженими різними тягарями селянами та темним і бідним сільським духовенством, а відгомони ширших рухів народних з иньшої України, мається на увазі з Наддніпрянської України сюди ще слабше долітали» [12, с. 438]. М. С. Грушевський показав, як «з ранньої пори в ролі привілейованої людності з'являються і тут чужі елементи: угорські, німецькі, католицькі духовні. Українська людність опинилася в ролі підданих кріпаків, навіть сільське духовенство було з кріпаків же і сільський піп мусів відбувати панщину: його відривали від олтаря для якої небуть роботи і задавали хлосту як кождому иньшому кріпакові. Все, що підіймалося від свого народу раніше чи пізніше, пристаючи до панів-угрів» [12, с. 438].

М. С. Грушевський вважав, «що самотнім проявом національним і зарозом єдиним національним зв'язком була тут віра, як і в сусідній Галичині. Але відомостей про церковне життя з давніх століть також маємо дуже мало: вони стають трохи багатші тільки з часів унії і боротьби нею викликаної, і тоді вперше кидають світло на тамошнє життя. З пам'яток письменности XVII–XVIII вв. бачимо, що Закарпатські землі жили одним спільним духовним життям з сусідніми галицькими землями: ті самі твори й рукописи поширювалися тут і там, і така спільність між ними, розуміється, мусіла існувати й раніше» [12, с. 438].

В праці наголошується на тому, що «релігійними центрами на Закарпатті для українського населення були в основному монастирі: св. Миколая на Чернечій горі в Мукачеві в Березькому комітаті і св. Михайла в Грушеві Марамороського комітату». М. С. Грушевський не погоджується з тими дослідниками, які заснування Мукачівського монастиря пов'язують з приходом на Закарпаття подільського князя Федора Корятовича. Що стосується останнього, то історик відзначає: Федір Корятович «забрався на Угорщину, з якою уже перед тим його зв'язували якісь ближше нам неясні зв'язки. Від короля одержав він Мукачів в державу і володів нею до смерті, справляючи часами також уряд бережського надзупана, але при тім не покидав свого титулу князя подільського. Умер в р. 1414. З його побутом на Угорській Русі зв'язалася потім «легенда про руську колонізацію» угорського підгір'я» [12, с. 438-439]. Даючи позитивну оцінку діяльності Ф. Корятовича в історії краю, вчений вважає, що мукачівський монастир заснований від часів непам'ятних, і тільки потім його стали виводити від Корятовича.

Сьогодні нас віддаляє ціле століття від того часу, коли Михайло Грушевський писав свою «Ілюстровану історію України». Хоча постать подільського князя Федора Корятовича постійно привертала увагу дослідників, проте сьогодні важко сказати, що ми все знаємо про цю неординарну особистість. Навіть на сторінках багатотомної «Енциклопедії історії України» надibuємо на лаконічні висловлювання автора статті «Корятовичі»: «Шостий син Коріята Федір Корятович був у 1388-94 останнім володарем Подільського князівства ... Наприкінці 1394 Василь разом із братом Федором змушений був шукати пристанища в Угорщині, яке вони отримали на території комітату Берегове (Закарпатська Україна)...» [20, с. 159-160]. Проігнорував цю постать відомий австрійський історик Ерїх Цьольнер на сторінках своєї ґрунтовної праці «Історія Австрії» [35]. Досить скупу інформацію знаходимо в одній із науково-популярних праць П. Р. Магочія: «Корятович – литовський князь з Поділля, який був запрошений угорським королем управляти замком Мукачево і навколишніми землями, що включали кілька русинських сіл. Як титулований «пан Мукачева» Корятович вважався одним із найважливіших національних лідерів карпаторусинів» [27]. У «Короткій історії Угорщини» (редактор та упорядник українського

видання Іштван Удварі. Ніредьгаза, 1997) та в «Історії України» П. Р. Магочія (К., 2007) Федір Корятович узагалі не згадується. В. Задорожний та Ю. Кундрат [23].

У деякій мірі «крига скресла», коли відомий український історик Йосип Кобаль надрукував статтю про Федора Корятовича [24]. Увівши до наукового обігу до цього невідомі угорські джерела, дослідник підсумував: «Це була дійсно масштабна історична постать, але не лише регіонального, закарпатського, а загальнодержавного угорського рівня, яка належала до найвищого суспільного прошарку Угорського королівства, займала посаду наджупана кількох комітатів, а це вимагало глибоких юридичних знань та володіння кількома мовами: латинською, угорською, руською (українською), належала до найближчого оточення короля Сигізмунда, жила при його дворі, брала участь у тогочасній міжнародній політиці». Член-кореспондент НАН України, великий патріот історії Закарпаття і України загалом В. Німчук, напередодні відзначення ювілею князя, закликав: «... Справою честі закарпатців є відзначення на державному рівні 600-ліття від часу смерті Ф. Корятовича. Треба організувати розповіді про нього в різноманітних закладах освіти, провести наукові конференції у вишах, насамперед в УжНУ... Поколінням, що навчалися в радянські та пострадянські часи, про нього, на жаль, майже нічого не відомо. Відзначивши 600-річчя смерті Ф. Корятовича, не тільки віддамо належне видатному діячеві історії та духовності Закарпаття й Пряшівщини, а й поширимо про нього знання серед людей, а це сприятиме глибшому усвідомленню генетичної єдності закарпатців з українцями інших регіонів» (Срібна Земля. 2014. 29 вересня). На жаль, тоді до цього заклику визначного українського вченого не прислухалися.

Те, до чого повинні були долучитися чиновники, науковці та вчителі, зробив український історик Сергій Федака, який у 2017 р. видав монографію, присвячену Федору Корятовичу [33]. «Корятович, безперечно, набагато реальніший, ніж Лаборець, – відзначає автор, – але порівняно з Ференцем II його постать значно розмитіша, туманніша, прихована серпанком часу. Це ім'я знає кожний закарпатець, але мало хто може сказати щось конкретне про даного князя». Аналізуючи Грамоту Корятовича Мукачівському монастирю, написану латинською мовою готичними буквами на пергаменті, Сергій Федака констатує: «... Першими словами у тій грамоті було – «Ми, Федір Корятович ...». То ж, дещо утрируючи, можна сказати, що вся закарпатська історіографія, почалася з одного слова, і слово те було «Корятович» [33, с. 6]. Автор ґрунтовно проаналізував чи не всі джерела та літературу, які побачили світ до цього часу. М. Стрийковський, М. Лучкай, І. Базилович, А. Годинка, Ю. Жаткович, О. Петров, В. Пачовський, О. Бадан, Е. Недзельський, Ф. Тихий, О. Мицюк, О. Копитчак, І. Сенько, Ю. Данилець, В. Пронін, О. Шматко, В. Пагіря, Л. Войтович, С. Макарчик, М. Возняк, Я. Дашкевич, Ф. Шабульдо, В. Горайнов, В. Німчук, М. Троян, Й. Кобаль, Л. Контлер, О. Мазурок, Д. Данилюк, О. Однороженко, О. Філіппов, В. Разгулов, О. Ткачук-Ферков, М. Тімков, І. Шинкар, О. Білецька, автори колективних монографій «История Венгрии» та «Нариси історії Закарпаття» ... Сергій Федака не обминув своєю увагою десятки збірників історичних легенд, творів поетів і письменників, художніх фільмів про Федора Корятовича...

На глибоке переконання Сергія Федаки – Федір Корятович – одна з найбільш контраверсійних постатей нашої історії. Контраверсійна не тому, що сам князь був таким вже суперечливим, а тому що кожний автор намагався виліпити з нього щось своє – як правило, не схоже на попередників. Для Закарпаття Федір Корятович став символом того, що «свої там за горами – не чужі», що руський етнос по цей бік Карпат постійно підживлювався переселенцями з Галичини, Волині, Поділля і ще дальших українських теренів [33, с. 133]. Сергій Федака добре усвідомлює, що його книга не поставила останню крапку в життєписі видатного князя. На його думку, даний нарис – «один з проміжних підсумків вивчення цієї, безсумнівно, титанічної фігури». Тим більше, що попереду – переклад і видання всіх 57 латинських грамот про Корятовича, понад 104 тисячі грамот за період 1000-1526 рр. Разом з тим, маємо всі підстави стверджувати, що на сьогодні рецензована монографія є

найповнішим і найкращим життєписом князя Федора Корятовича, «з ласки Божої князя Мункача...».

Однак, повернемося до праць Михайла Грушевського. Щодо Грушівського монастиря, то він вважає, що його територія ведеться теж здавна – з часів ще передтатарських. В кінці XIV ст. Грушівський монастир одержав від патріарха ставропігійні права і його ігумени мали зверхні права над церквами і духовенством в столиці Марамороській і Угорській, замість владик. Хоча перша звістка про заснування Мукачівської єпархії відноситься до 1490 року, М. С. Грушевський вважав, що організувалася вона пізніше, з другої половини XVI ст. Дослідник твердить, що Мукачівська єпархія обіймала все Закарпатське підгір'я. В XVII ст. тут нараховувалося 200 тисяч православних і близько 400 священників. Але ж духовенство нерівномірно було розпорошено на території краю. Із-за відсутності чи нестачі шкіл, духовенство було темне, поповнювалося різними захожими людьми з Галичини і Молдавії. Просвітний рух кінця XVI ст. не захопив Закарпатську Україну. Є звістки про друкарню в Грушівському монастирі, проте досі нема ніяких певніших відомостей про неї.

В «Ілюстрованій історії України» велика увага приділена вченим впровадженню унії в Закарпаття. «Перша спроба введення церковної унії, – вважає М. С. Грушевський, – була зроблена в другому десятилітті XVII ст., коли оден з місцевих магнатів, Гомонай, заходився поширити унію у своїх маєтках, де були 70 парафій, і закликав уніатського владика перемиського Крупецького. Зібрані з маєтків Гомонаєвих попи і монахи під тиском пана згодилися прийняти унію, але селяни збунтувалися, взяли на вила та на кич і тих нових уніатів і самого Крупецького, зранили його і ледве не вбили, і так зробили кінець тим Гомонаєвим замислам» [12, с. 440-441]. І хоча церковна унія була проголошена в Закарпатті 1646 р., М. С. Грушевський вважав, що вона почала укріплюватися в краї з кінця XVII ст., коли Австрія зміцнила свої позиції в Східній Угорщині і за допомогою австрійського уряду церковна унія стала швидко поширюватися в Західній частині Угорської України, в столицях Березькій, Ужанській і далі на заході. Найдовше, пише вчений, православ'я трималося на Мараморощині, де до 1735 р. були православні владика. Останній виступ проти унії несподівано виник 1760 р. між українцями і румунами на Мараморощині. Хоча уряд Марії-Терезії придушив цей рух, однак серйозно взявся за піднесення уніатської церкви в Угорщині, її освіти й матеріального забезпечення. Заслуговує на увагу й те, що в «Ілюстрованій історії України» автором вміщено карту «Угорська Україна», «Портрет-ікону з Угорської України», що зберігалася на початку XX ст. в музеї товариства імені Т. Г. Шевченка, а також ілюстрацію Мукачівського замку та Мукачівського монастиря.

Найважливішою подією середини XIX ст. була буржуазна революція в Австро-Угорщині, яка «глибоко зворушила місцеве життя». М. С. Грушевський високо оцінив діяльність Адольфа Добрянського, хоч і зауважив, що він «міг би відкрити нову добу в житті Угорської України, якби zostався на національним ґрунті». Добрянського призначили «намісником (наджупаном) чотирьох столиць, де найбільше живуть українці, і він почав заводити «руське» діловодство тут; на тій же мові мали вчити в ужгородській гімназії. Все се обіщувало дуже гарні наслідки, але все попсувало русофільство Добрянського; він був прихильником всеросійського єдинства і замість української мови заводив російську, ширив російський вплив. Тому угорська аристократія, здобувши собі назад вплив в державі, зненавидівши російську окупацію, що знищила її плани, першим ділом звернулася проти Добрянського. Його скоро відсунуено від усього, а все, що пахло русофільством на Україні угорській, взято під гострий і підозріливий догляд. Тим часом під впливом Добрянського вся тутешня інтелігенція пішла сею русофільською стежкою і тепер під гострим угорським доглядом присіла й залишила майже всяку діяльність. На народній українській основі працювати не хотіла, на російській – не сміла, і так по тім бурхливім руху 1849 р. наступає тут надовго – по нинішній день застій і мертвота, ніж де-небудь на українській землі». Все національне піднесення настане тільки в 1918–1919 рр., коли Всезакарпатські народні збори приймуть рішення про возз'єднання краю з Україною.

М. С. Грушевському як досліднику історії Закарпаття були відомі імена і праці багатьох культурно-освітніх діячів краю. В примітках до другого тому «Історії України-Руси» вчений подав параграф під назвою «Історична література Угорської Русі». Він пише: «Література історії Угорської Русі не бідна титулами, бідніша своєю вартістю. Старші писання оглядає Юрій Жаткович [21, 22, 28]. в статті «Історія історіографії Угорських русинів»... Історик вказує на рукописні твори XVII–XVIII ст. з історії церкви М. Андрели, Бабиловича, «Історію карпатських русинів» М. Лучкая, І. Базиловича «Короткий нарис фундацій Федора Корятовича» XIX ст., І. Дулишковича, Т. Легоцького та ін. [13, с. 581-582]. Вчений мав намір разом з істориком С. Томашівським видати збірник документів з історії Закарпаття періоду середньовіччя.

Заслуговує на увагу і такий факт. Навесні 1902 р. одеські болгари задумали відзначити 100-річчя уродин відомого вченого, родоначальника славістичної науки в Росії, основоположника болгарського національного відродження, вихідця з Закарпаття Юрія Гуци-Венеліна. Позаяк біографія цього вченого не була всебічно досліджена, звернулись болгарські патріоти до М. С. Грушевського з проханням, чи не можна би якось роздобути відомості про рід і обставини перших літ життя Ю. Гуци-Венеліна. М. С. Грушевський це прохання передав глибокому знавцеві справ Угорської України В. Гнатюку, який через відомого закарпатського історика, етнографа і перекладача Ю. Жатковича отримав докладні дані з біографії Ю. Гуци-Венеліна [7].

Таким чином, знайомство й аналіз тільки незначної кількості праць М. С. Грушевського засвідчує, що в його величезній і багатогранній науковій спадщині знайшли відображення питання історії та культури Закарпаття від найдавніших часів до початку XX ст. В своїх дослідженнях вчений часто вживає назви «Угорська Україна», «Закарпатська Україна», що спростовує твердження сучасних теоретиків неорусинізму про те, що така назва по відношенню Закарпаття почала вживатися тільки в 20–30-х роках нашого століття. Зацікавленість і вивчення історії нашого краю ще раз засвідчує, що М. С. Грушевський єднав інтереси Західної України й України Східної, поклав усе своє життя на вівтар справи українського національного відродження, створення незалежної Української держави.

1. Вегеш М. М., Пальок В. В. Михайло Грушевський (1866-1934). *Вчені, письменники і політичні діячі про Україну*. Випуск перший. Ужгород, 1996. С. 22-40.
2. Вегеш М. М. Історичне минуле Закарпаття в працях М. Грушевського. *Тези доповідей та повідомлень науково-практичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження академіка Михайла Грушевського* / Виконком Івано-Франківської обл. ради народн. депутатів, Івано-Франк. державн. педагогічн. інститут ім. В. Стефаника. Івано-Франківська, 1991. С. 55–56.
3. Вегеш М. М. Лев Данилович (помер близько 1300 р.). *Вчені, письменники і політичні діячі про Україну: (Збірник наукових праць)* / Ужгород. держ. ун-т., Ужгород. культ.-осв. і благодійницьке т-во «Карпатське братство». Ужгород, 1996. Вип. 2. С. 34–39.
4. Вегеш М. М., Міщанин В. В. Найдавніша історія Закарпаття в інтерпретації Василя Пачовського і сучасна українська історична наука. *Василь Пачовський у контексті історії та культури України: (Науковий збірник)* / Ужгород. націон. ун-т, Конгрес Української інтелігенції, Закарп. обл. відділення. Ужгород: Закарпаття, 2001. С. 275–282.
5. Вегеш М. М., Пальок В. В., Кузка С. І. Питання історії Закарпаття в працях Михайла Грушевського. *Спадщина Великого Українця*. Науково-методичний збірник матеріалів конференцій, присвячених 130-й річниці ювілею М. С. Грушевського та п'ятій річниці незалежності України. Ужгород, 1997. С. 23-31.
6. Вегеш М. М. Михайло Грушевський про «хорватське питання». *Календар «Просвіти» на 1996 рік*. Ужгород, 1996. С. 137-139.
7. Венелін Ю. З наукової спадщини визначного славіста. З нагоди 200-ліття від дня народження Ю. Венеліна. Ужгород: Видавництво В. Падеяка, 2002. 184 с.

8. Винар Л. Михайло Грушевський – історик України. *Михайло Грушевський*. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. Львів, 1994. С. 13-31.
9. Винар Л. Михайло Грушевський в українській і світовій історії. У 125-ліття з дня народження. Нью-Йорк – Торонто – Київ – Париж, 1993. 53 с.
10. Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. 784 с.
11. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. К.: Лыбидь, 1990. 400 с.
12. Грушевський М. Ілюстрована історія України. К.: Наукова думка, 1992. 578 с.
13. Грушевський М. Історія України-Руси: В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том II. XI-XIII вік. К.: Наукова думка, 1992. 634 с.
14. Грушевський М. Історія України-Руси: В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том I. До початку XI віка. К.: Наукова думка, 1991. 649 с.
15. Грушевський М. Історія України-Руси: В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том III. До року 1340. К.: Наукова думка, 1993. 588 с.
16. Грушевський М. Про старі часи на Україні: Коротка історія України (для першого початку). К.: Акціонерне товариство «Обереги», 1991. 104 с.
17. Грушевський М. Твори у 50 томах. Том 3. Серія: Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917). Львів: Видавництво «Світ», 2005. 792 с.
18. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991. 240 с.
19. Грушевський М. Як жив український народ: Коротка історія України / Репринтне видання 1915 р. К.: РОВО «Укрвузполіграф», РВЦ «Орбіта», 1991. 112 с.
20. Енциклопедія історії України: В 10-ти томах. Т. 5. К.: Наукова думка, 2008. С. 159-160.
21. Жаткович Ю. Етнографічний очерк угро-руських: Комплексне видання / Упорядкування і передмова О. С. Мазурка. Ужгород: Мистецька Лінія, 2007. 392 с.
22. Жаткович Ю. Праці з історії Угорської Русі / Упорядкування і передмова О. С. Мазурка. Ужгород: Мистецька Лінія, 2008. 452 с.
23. Задорожний В., Кундрат Ю. Курс історії української культури (IX- початок XXI ст.). Ужгород: Видавництво Гражда, 2009. 432 с.
24. Кобаль Й. Федір Корятович у світлі нових джерел. *Карпатика-Carpatica*. Випуск 32. Ужгород, 2005.
25. Котляр М. Галицько-Волинська Русь. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 336 с.
26. Котляр М. Данило Галицький: Біографічний нарис. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2002. 328 с.
27. Магочій П. Р. Народ нізвідки. Ілюстрована історія карпаторусинів. Ужгород, 2006. 120 с.
28. Мазурок О. «... Історію угро-русів, якщо брати до уваги вимоги сучасної історіографії, досі не написано...». До 155-річчя від дня народження Юрія Жатковича. Ужгород: Видавництво «Мистецька Лінія», 2009. 284 с.
29. Пеняк С. І., Пеняк П. С. Археологія Закарпаття: історія дослідження. Ужгород: «Краєвиди Карпат», 2013. 256 с.
30. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 1. До середини XVII століття / 2-е видання. К.: Либідь, 1993. 640 с.
31. Сисин Ф. «Історія України-Руси» Михайла Грушевського та творення національної історіографії. *Михайло Грушевський і українська історична наука*. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24-25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.). Львів, 1999. С. 3-30.
32. Сохань П. Творча спадщина М. С. Грушевського і сучасність. *Грушевський М. Твори у 50 томах*. Том 3. Серія: Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917). Львів: Видавництво «Світ», 2005. С. 14-46.

33. Федака С. «Ми, Федір Корятович, з ласки Божої князь із Мункача...»: Історичний нарис. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2017. 136 с.
34. Цельняк І. Українські князі. Данило. Перекази про князювання Ростиславичів у Галицькій та Романовичів у Галицько-Волинській державі. Львів: Край, 2006. 181 с.
35. Цьольнер Е. Історія Австрії. Львів, 2001. 707 с.
36. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 2005. 352 с.